

ՀՀ ՉԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐՈՒՄ ԱՌԿԱ ՔՐԵԱԿԱՆ ԲԱՐՔԵՐԻ ԵՎ ՎԱՐՔԱՅԻՆ ՄՈԴԵԼՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Պետրոսյան, Յուրի Ավագյան

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Կոնստանտին Սիմոնովը մի առիթով նշել է, որ եթե պատերազմից ոչ շատ առաջ վթարվեր ինքնաթիռ, որում լինեին Կարմիր բանակի 1937-1938 թթ. բռնաճնշված հրամանատարները, ապա թեև մենք պատերազմը կսկսեինք առանց Տուխաչևսկու, առանց Ուբորևիչի և այլոց, սակայն արդյունքներն ավելի քիչ ողբերգական կլինեին. ողջ մնացածները վարակված չէին լինի այն վախով, որը նրանց հնարավորություն չէր տալիս համարձակորեն ինքնուրույն որոշումներ կայացնել»¹⁰⁷:

Բռնության դրսևորումների վերաբերյալ հետազոտությունների այս շարքում ներկայացվող սույն հետազոտությունն առանձնակի տեղ ունի: Այն քննարկում է ներանձնային հարաբերություններից ծագող բռնությունը բանակում: Սա դժվար թեմա է: Մի կողմից, տարիներ շարունակ այն արծարծվում է ամբողջ հասարակության կողմից: Մյուս կողմից, հաշվի առնելով բանակի առանձնահատուկ դերը Հայաստանի և Արցախի պաշտպանության և անվտանգության

107. Кобрин, В. Б. (1992), Кому ты опасен, историк? URL: http://vivovoco.astronet.ru/VV/BOOKS/DANGER/PART_3.HTM [последний просмотр: 16.07.2020].

գործում, այսպիսի դիսկուրսները տարիներ շարունակ պաշտոնապես չեն խրախուսվել ո՛չ բանակի ղեկավարության, ո՛չ էլ այն քաղաքացիների կողմից, որոնք համարում են, որ ներքին թուլությունն ի ցույց դնելը վտանգավոր է: Հասարակական և մարդու իրավունքների պաշտպան փոքրաթիվ կազմակերպություններն են տարիներ շարունակ անդրադարձել և շարունակում են անդրադառնալ այս թեմային, ինչպես, օրինակ, «Լրագրողներ հանուն մարդու իրավունքների», «Հելսինկյան քաղաքացիական ասամբլեայի Վանաձորի գրասենյակ» և այլն: Այս նվիրյալ կազմակերպությունների և անձանց հիմնական աշխատանքն ուղղված է այդպիսի դեպքերի բացահայտմանը և իրավակիրառ պրակտիկայում դրանց ճիշտ անդրադարձ կատարելուն:

2018 թ. ոչ բռնի, թավշյա հեղափոխությունը նախադրյալներ ստեղծեց ավելի համապարփակ և համակարգային մոտեցում ցուցաբերելու այս հարցերի նկատմամբ: Պետությունն ամենաբարձր մակարդակով որդեգրեց բռնության բացասման միջոյությունային քաղաքականությունը որպես իր կարևոր առաջնահերթություններից մեկը: Դրանով է պայմանավորված, որ սույն որակական վերլուծությունը հրապարակային քննարկման նյութ է դարձնում այս հարցերը (որոնք առանց այդ էլ լայնորեն հայտնի են, միայն թե պաշտոնապես հաճախ չեն արձանագրվում և դարձել են գրեթե «նորմալ» նաև պաշտոնական տեսակետից) ոչ միայն ռեակտիվ՝ եղած դեպքերին անդրադառնալու, այլև պրոակտիվ՝ ռազմավարորեն դրանց պատճառները վեր հանելու և հասցեագրելու, քաղաքականություն մշակելու նպատակով:

Վերլուծությունն իրականացրել են բանակում ծառայած երիտասարդներ, որոնք նաև առանցքային դեր են կատարել 2018 թ. ապրիլյան հեղափոխության ժամանակ երիտասարդների և ուսանողների համախմբման հարցում և շարունակում են մնալ Հայաստանում երիտասարդներին և կրթությանն առնչվող քաղաքականությունների փոփոխման առաջամարտիկ-

Ներ: Այս հետազոտությունը, և ոչ թե բանակում կատարվողը կոծկելը և բացասելը, իրական հայրենասիրության և սեփական երկրի ճակատագրի ու ապագայի վերաբերյալ սրտացավ և գործնական վերաբերմունքի դրսևորում է: Ուրախ կլինեմ, եթե այն հիմք դառնա ոլորտային քաղաքականությունների մեջ խորքային փոփոխություններ անելու համար և, միավորվելով սույն գրքի այլ հետազոտությունների արդյունքներին՝ օգնի բռնության դեմ պայքարը հաջողությամբ առաջ տանելու պետական գործին:

Գլխավոր խմբագիր

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ՊՆ- ՀՀ պաշտպանության նախարարություն

ՌՈ - ՀՀ ՊՆ ռազմական ոստիկանություն

ՀՀ ՉՈՒ ՆԾԿ - ՀՀ զինված ուժերի ներքին ծառայության կանոնագիրք

ԱՀՏԱԳՏ - Անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքների գծով տեղակալ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերը, ըստ ՀՀ Սահմանադրության 14-րդ հոդվածի 1-ին մասի, ապահովում են Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանությունը, անվտանգությունը, տարածքային ամբողջականությունը և սահմանների անձեռնմխելիությունը: ՀՀ-ում այս ինստիտուտի դերը և նրան վերապահված պատասխանատվությունն էլ ավելի են արժևորվում տարածաշրջանային առկա կոնֆլիկտների համատեքստում: 1994-ից ի վեր արցախյան հիմնախնդիրը բանակցությունների փուլում է, իսկ բանակցություններին զուգահեռ գրանցվում են հրադադարի խախտման բազմաթիվ դեպքեր: Մշտապես լարված իրավիճակի հետևանքով լինում են մահեր և հրազենային վիրավորումներ: Այս իրավիճակի վերաբերյալ որոշակի պատկերացում կարող ենք կազմել մեզ հասանելի վիճակագրությունից¹⁰⁸:

148

ՀՀ-ում զինվորական ժամկետային ծառայությունը պարտադիր է. արական սեռի բոլոր քաղաքացիները 18 տարին լրանալուց հետո ենթակա են զինվորական ծառայության¹⁰⁹, բացառությամբ տարկետման ենթակա՝ առողջական վիճակի պատճառով և ընտանեկան պայմաններից ելնելով, օրենքով նախատեսված այլ եզակի դեպքերի: Հայկական հասարակությունում քիչ են այն ընտանիքները, որոնք չունեն ծառայության ենթակա կամ արդեն իսկ ծառայություն անցնող բարեկամներ և մտերիմներ: Նաև այս պատճառով է, որ ՀՀ-ում բանակի, բանակային կյանքի վերաբերյալ յուրաքանչյուր դեպք, իրադարձություն, անկախ նրանից՝ բացասական է թե դրական, հանրության շրջանում մեծ արձագանք է ստանում: «Բանակ-հասարակություն» փոխհարաբերություններում առկա է հուզական մեծ բաղադրիչ, իսկ դեռևս չլուծված

108. «Ապահով զինվորներ՝ անվտանգ Հայաստանին» նախաձեռնություն: Հասանելի է՝ <https://bit.ly/2YuOG2G> [դիտվել է 16.07.2020]:

109. «Չինվորական ծառայության և զինծառայողի կարգավիճակի մասին» ՀՀ օրենք, (2017) հոդված 19, մաս 1: Հասանելի է. <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=117633> [դիտվել է 16.07.2020]:

արցախյան հակամարտությունը, հրադադարի խախտման հետևանքով մահացության դեպքերը, սահմանային լարված շփումները Է՛լ ավելի են մեծացնում հասարակության զգայունությունը: Տվյալ իրավիճակը «նպաստավոր» պայմաններ է ստեղծում, որպեսզի քաղաքական տարբեր ուժեր պոպուլիզմի և պրոպագանդայի միջոցով փորձեն որոշակի դիվիդենտներ կուտակել¹¹⁰: Այս ամենի հետևանքով էլ բանակային կյանքի խնդիրներին անդրադարձող անհատներն ու կազմակերպությունները հաճախ թիրախավորվում են և արժանանում կոշտ քննադատությունների, ինչի հետևանքով էլ ավելի է դժվարանում բանակային բարեփոխումների թեմային անդրադառնալը և բանակային կյանքում առկա խնդիրները բարձրաձայնելը: Անհրաժեշտ է օգտագործել հետհեղափոխական ներկայիս իրավիճակը՝ լեզիտիմ և համագործակցային իշխանության առկայությունը, և երկխոսության սկզբունքով մշակել և իրականացնել հետագոտահեն բարեփոխումներ:

Ինչպես ցանկացած փակ կամ կիսափակ համակարգում, բանակում ևս ներքին ինքնակարգավորման մեխանիզմների կարիք կա, մինչդեռ ինստիտուտների ոչ արդյունավետ աշխատանքի պատճառով շատ խնդիրներ հաճախ կարգավորվում են ոչ ֆորմալ հարաբերությունների կանոնների համաձայն: Իսկ այս համատեքստում անհանգստացնողն այն հանգամանքն է, որ շատ դեպքերում առկա բացը լրացվում է քրեական ենթամշակույթի կանոններով:

Բանակում մահվան ելքով դեպքերը պայմանավորված են ոչ միայն հրադադարի ռեժիմի խախտումներով, այլև հիվանդություններով, ինքնասպանություններով և կանոնադրական կարգի խախտումներ փաստող այլ դրսևորումներով: Նման դեպքերի պատճառ կարող են դառնալ միջանձնային հարաբերությունների վերաբերյալ ֆորմալ ընթացակարգերի

110. Պետրոսյան, Դ. (2017), Պոպուլիզմը և պրոպագանդան ՀՀԿ 2017 թ. խորհրդարանական և Երևանի ավագանու ընտրությունների նախընտրական քարոզարշավներում: Երևան (չհրատարակված):

բացերը, դրանց չհետևելը կամ հարաբերությունները քրեական բարքերի «օրենքներով» կարգավորելը: Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել առկա վիճակագրությանը¹¹¹:

2019 թ. մահացության դեպքերի պաշտոնական վիճակագրությունը այսպիսին է.

1. Դժբախտ պատահար - 16
2. Ինքնասպանություն - 10
3. Առողջական խնդիրներ - 8
4. Սպանություն - 5
5. Հրադադարի ռեժիմի խախտում - 4
6. Անփութություն - 1

Համեմատության համար մեջբերենք 2020 թվականի 1,5 ամիսների ընթացքում գրանցված դեպքերի պաշտոնական վիճակագրությունը.

150

1. Ինքնասպանություն - 3
2. Անփութություն, անգործություն - 1
3. Առողջական խնդիրներ - 1
4. Դժբախտ պատահարներ - 5
5. Այլ - 1

2019-2020 թվականների պաշտոնական վիճակագրությունների համեմատությունից երևում է, որ 2020 թվականին սպանության ելքով դեպքերը նվազելու միտում չունեն: 1994 թվականից ի վեր խաղաղ պայմաններում մահվան ելքով դեպքերի միայն պաշտոնական վիճակագրությունից կարելի է եզրակացնել, որ ներանձնային հարաբերությունների կարգավորման մեխանիզմներում և ինստիտուտներում առկա են բացեր, որոնք ինքնաբերաբար լրացվում են ոչ ֆոր-

111. ՀՀ զինված ուժերում խաղաղ պայմաններում մահվան ելքով միջադեպերի վիճակագրություն: Հասանելի է՝ <https://safesoldiers.am/> [դիտվել է 16.07.2020]:

մալ մեխանիզմներով և ինստիտուտներով: Այդպիսի ինստիտուտների և մեխանիզմների շարքին են դասվում քրեական ենթամշակույթից բխող ներանձնային հարաբերությունների կարգավորման մոդելները:

Քրեական ենթամշակույթն իր դրսևորումներն է ունենում հանրակրթության ոլորտից մինչև բանակային կյանք և յուրաքանչյուր միջավայրում փոխակերպվում է: Սույն ուսումնասիրության մեջ արտացոլված են բանակային կյանքում առկա ներանձնային հարաբերությունների ոչ ֆորմալ ձևերը, ինչպես նաև փորձ է արվել ներկայացնելու այդ ոչ ֆորմալ հարաբերությունների կառուցվածքը: Այս ուսումնասիրության շրջանակներում քննվելու են սպա-զինվոր, զինվոր-զինվոր փոխհարաբերություններում առկա արատավոր բարքերն ու ոչ նորմատիվային վարքային մոդելները:

Ուսումնասիրությունը նախատեսված է լայն լսարանի համար, այդ իսկ պատճառով նյութը ներկայացված է հնարավորինս պարզ և մատչելի: Ուսումնասիրությունը կարող է օգտակար լինել ՀՀ բանակի հետ կապված հետազոտություններ իրականացնող, օրենսդրական նախաձեռնություններ մշակող և ՀՀ բանակում բարեփոխումներով մտահոգված անձանց, որոշումներ կայացնող պաշտոնյաներին:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Սույն ուսումնասիրության նպատակն է նկարագրել բանակային կյանքում առկա քրեական բարքերից և ենթամշակույթից բխող դրսևորումները, ինչպես նաև, վեր հանելով բանակային կյանքում կոնֆլիկտների առաջացման հիմնական պատճառները, բռնությանը նպաստող բարքերն ու կարծրատիպերը, առաջարկել ռազմավարական լուծումներ և ուղեցույց համապատասխան մարմիններին և զինծառայության ենթակա քաղաքացիներին:

Ուսումնասիրության իրականացման հիմքում դրված են

հետևյալ խնդիրները.

- Պարզել, թե ՀՀ ավագ դպրոցներում դասավանդվող «Ռազմագիտություն» առարկայի դասագրքերը, ռազմական ինստիտուտներում և զորամասերում առկա ուսումնական ձեռնարկները որքանով են ուսուցողական միջանձնային կոնֆլիկտների կանխման և կարգավորման համատեքստում:
- Պարզաբանել բանակային կյանքում առկա բռնության հիմնական որոշ դրսևորումների էությունը:
- Պարզաբանել բանակային կյանքում դե յուրե ամրագրված հարաբերությունների և փաստացի իրավիճակի բախումները:
- Հետազոտել ռազմական գնդերի կառուցվածքներում առկա պաշտոնյաների իրականացրած այն գործողությունները, որոնք ուղղված են բանակում իրավախախտումները և իրավախախտ վարքի դրսևորումները կանխելուն:
- Մշակել վարքային մոդելներ սպաների և ապագա նորակոչիկների համար:

Այս խնդիրները լուծելիս մենք հենվում ենք նախազորակոչային տարիքի արական սեռի ներկայացուցիչների և զորացրված երիտասարդների՝ զինվորական ծառայության մասին ունեցած պատկերացումների, կարծրատիպերի և տաբուների վերաբերյալ մեր հավաքած տվյալների վրա:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ուսումնասիրությունն իրականացվել է բանակում ծառայած հետազոտողների կողմից: Անցկացվել է ֆոկոսխմմբային երկու քննարկում Սյունիքի, Տավուշի, Արմավիրի, Արարատի, Գեղարքունիքի մարզերի և Արցախի Հանրապետության զորամասերում ժամկետային զինծառայություն անցած

արական սեռի ներկայացուցիչների հետ: Զննարկումներին մասնակցել է 23 նախկին զինծառայող: Ֆոկուսխմբային քննարկումներ են իրականացվել նաև Հայաստանի տարբեր մարզերում և երևանում բնակվող՝ ժամկետային զինծառայություն չանցած 19 երիտասարդի և պատանու հետ: Անհատական հարցազրույցներ են անցկացվել Վազգեն Սարգսյանի անվան ռազմական համալսարանում կրթություն ստացած, ներկայումս զորացրված 9 սպայի հետ: Այս գործողություններին զուգահեռ իրականացվել են իրավական փաստաթղթերի ուսումնասիրություններ և վերլուծություններ, հաշվի են առնվել թեմային վերաբերող՝ նախկինում կատարված այլ հետազոտություններ: Ինչպես արդեն նշվել է, ուսումնասիրությունն իրականացվել է ՀՀ-ում զինվորական ծառայություն անցած անհատների կողմից: Ուսումնասիրությունն իրականացնողների անձնական փորձառությունը թույլ է տվել և՛ ֆոկուսխմբային քննարկումների, և՛ անհատական հարցազրույցների ժամանակ առաջ քաշել հնարավորինս դիպուկ հարցադրումներ, ինչպես նաև հաստատել այնպիսի միջավայր, որտեղ ռեսպոնդենտները խոսել են անկաշկանդորեն՝ հավատացած լինելով, որ հարցազրուցավարներն ամբողջովին հասկանում և ըմբռնում են բանակային կյանքի միջավայրային առանձնահատկությունները: Սույն ուսումնասիրությունն իրականացնողներն իրենց ծառայության տարիներին ունեցել են սերժանտի կոչում, ուստի և զբաղվել են կազմակերպչական աշխատանքներով, ինչը հնարավորություն է տվել ստանալ բանակային կյանքի, կանոնադրային հարաբերությունների, զինվոր-զինվոր փոխհարաբերություններում կոնֆլիկտների հաղթահարման, և՛ ֆորմալ, և՛ ոչ ֆորմալ հարաբերությունների վերաբերյալ անհրաժեշտ հմտություններ և գիտելիքներ: Արդյունքում առկա փորձը նպաստել է հնարավորինս ճիշտ վերլուծել սույն ուսումնասիրությամբ ստացվող արդյունքները:

Ուսումնասիրությունն իրականացողները, հաշվի առնելով առկա կենսափորձը և գրականությունը, առաջ են քաշել

ելակետային հետևյալ պնդումները՝

- բանակում քրեական վարքի և բռնության դրսևորումները կարող են մեծապես պայմանավորված լինել հասարակության որոշ հատվածների դավանած արժեքներով, մասնավորապես հասարակությունում առկա քրեական բնույթի կարծրատիպերով և տաբուներով.
- սպաների լեզվամտածողությունը և վարքագիծը որոշ դեպքերում կարող են պարունակել քրեական բարքերի տարրեր.
- Նախագորակոչային կրթության ընթացքում պատանիներին բավարար չափով չեն ծանոթացնում նորմատիվ վարքային մոդելների օրինակներին.
- բանակում նորմատիվ վարքային մոդելներ կարող են ընկալվել բարձր հեղինակություն ունեցող և քրեական բարքեր կրող անհատների վարքաձևերը.
- կանոնադրային հարաբերություններում հնարավոր է լինեն այնպիսի բացեր, որոնք նպաստեն ներանձնային հարաբերությունները սահմանող և այդ հարաբերություններում կոնֆլիկտները լուծող և կանխարգելող ոչ ֆորմալ մեխանիզմների ամրապնդմանը և տարածմանը:

154

Բոլոր հարցազրույցները և ֆոկուսխմբային քննարկումները ձայնագրված են:

ՆԱԽԱՉՈՐԱԿՈՉ. ՀԱՆՐԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԻՆՉԲԱՆԱԿԱՅԻՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

Հանրակրթություն

Բանակ գորակոչվող տղաներին սպասում են միջավայրային կտրուկ փոփոխություններ: Հարկ է հասկանալ, թե ինչ գործիքակազմ է անհրաժեշտ այդ փոփոխություններն անցնցում և սահուն կերպով կազմակերպելու համար: Այս համատեքստում կարելի է ենթադրել, որ զինծառայության

մեկնելուց առաջ պիտի գործի որոշակի նախապատրաստական հատված, որը հնարավորություն կընձեռի նորակոչիկին հեշտությամբ ադապտացվել միջավայրին և ամբողջապես ընկալել ծառայության պայմաններն ու նպատակները: Կարելի է ասել, որ գործնականորեն միակ ինստիտուցիոնալ հատվածը, որտեղ կարելի է այդ գործընթացը մասսայականորեն նախաձեռնել, դպրոցն է: Ընտանեկան աջակցությունը (դաստիարակությունը, մեծահասակների օրինակները) չի կարելի հաշվի չառնել, սակայն հնարավոր չէ դրա վրա հենվել ամբողջ հասարակության մասին խոսելիս: Նույնը կարելի է ասել միջավայրային այլ ազդեցությունների մասին՝ բակ, փողոց, «շրջապատ» և այլն:

Ամբողջ բանակային ծառայությունն ինքնին, ըստ էության, կրթություն է՝ մարտական պատրաստություն, կրակային պատրաստություն, ռազմական տեղագրություն, կյանքի և միջանձնային հարաբերությունների փորձ և այլն: Անհրաժեշտ է հասկանալ, թե զինվորական ծառայության ընթացքում տրամադրվող կրթության բովանդակությունը որքանով է համապատասխանում բանակում գոյություն ունեցող մարտահրավերներին՝ քրեական մշակույթ, բռնություն, և որքանով է նպաստում բանակում բարեվարքության, անձնակազմի շրջանում մարդու իրավունքների և ազատությունների նկատմամբ հարգանքի և հանդուրժողականության ձևավորմանը և ամրապնդմանը:

ԵԱՀԿ Ժողովրդավարական հաստատությունների և մարդու իրավունքների գրասենյակի 2008 թ. հրապարակած «Ձեռնարկ զինված ուժերի անձնակազմի մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների մասին» աշխատությունում նշված է.¹¹²

«Ուսուցումը կարևոր դեր է խաղում զինված ուժերում մար-

112. Լին, Յ., Բրն, Հ., Լազարիևի, Ս. և Զլեմենսի, Յ. (2008), Ձեռնարկ զինված ուժերի անձնակազմի մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների մասին, ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ: Երևան, «Ասողիկ», էջ 282: Հասանելի է՝ <https://www.osce.org/files/f/documents/6/7/88572.pdf> [դիտվել է 16.07.2020]:

դու իրավունքների պահպանումն ու կիրառումն ապահովելու գործում ինչպես քաղաքացիական բնակչության նկատմամբ, այնպես էլ հենց զինված ուժերի ներսում»:

Համաձայն «Չինվորական ծառայության և զինվորի կարգավիճակի մասին¹¹³» օրենքի և կառավարության 1999 թ. օգոստոսի 25-ին ընդունված N 535 որոշման¹¹⁴՝ աշակերտները հանրակրթական դպրոցում 4 տարի անցնում են «Նախնական զինվորական պատրաստություն» առարկան: Կարիք կա ուսումնասիրելու, թե 4 տարվա ընթացքում առարկան ինչպես է նախապատրաստում պատանիներին ծառայությանը, ինչ գիտելիքներ է հաղորդում ծառայության նպատակների մասին, ինչ է նախատեսում բռնության դրսևորումների նկատմամբ անհադուրժողականություն ձևավորելու և ծանր հետևանքների ներկայացման և կանխման առումով: Տեսականորեն «Ռազմագիտություն» դասընթացը կարող է իրականացնել բանակը ապահովագրելու կարևորագույն գործառույթը և սահմանել որակյալ ծառայության նշանոցը:

156

Հայաստանի Հանրապետության «Չինվորական ծառայության և զինվորի կարգավիճակի մասին» օրենքի¹¹⁵ 4-րդ հոդվածով սահմանվում են զինվորական ծառայության կազմակերպման սկզբունքները և ձևերը, և մի շարք սկզբունքների շարքում նշված են նաև հետևյալները. «1. Չինվորական ծառայության կազմակերպման սկզբունքներն են՝ 5) զինծառայողների իրավունքների և ազատությունների առաջ-

113. «Չինվորական ծառայության և զինվորի կարգավիճակի մասին» ՀՀ օրենք (2017): Հասանելի է՝ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=117633> [դիտվել է 16.07.2020]:

114. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշում N532 Հայաստանի Հանրապետության հանրակրթական դպրոցներում և միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում նախազորակոչային պատրաստության կարգը հաստատելու մասին (1999): Հասանելի է՝ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=7486> [դիտվել է 16.07.2020]:

115. «Չինվորական ծառայության և զինվորի կարգավիճակի մասին» ՀՀ օրենք (2017): Հասանելի է՝ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=117633> [դիտվել է 16.07.2020]:

Նահերթությունը. 6) գինձառայողների պատվի և արժանապատվության նկատմամբ հարգանքն ու խտրականության արգելումը»:

Օրենքի այս թելադրանքը կարելի է համարել բռնության դեմ պայքարի անհրաժեշտության գիտակցում: Սակայն փաստացի պատկերը հասկանալու համար փորձենք համեմատել օրենքով ձևակերպումը, դասագրքերի բովանդակությունը և Նախագորակոչային տարիքի երիտասարդների կարծիքները:

Քաղաքացիական կյանքի և բանակային կյանքի միջավայրային տարբերությունն ահռելի է. անհատը, անցնելով ծառայության, նոր միջավայրին հարմարվելու խնդիր ունի: Այդ գործընթացն իրականացվում է բավականին կտրուկ, քանի որ փոխվում է անհատի միջավայրն արմատապես՝ կենցաղային պայմաններից մինչև միջանձնային հարաբերություններ: Բանակային կյանքի համակեցության կանոնների վերաբերյալ միշտ չէ, որ պատանիները բավականին տեղեկացված են լինում: Այս համատեքստում կարիք կա այդ անցումը կազմակերպելու մինչգորակոչային փուլում՝ աշակերտներին տրամադրելով անհրաժեշտ գիտելիքներ և հմտություններ նոր միջավայրում ինտեգրվելու համար: Թվում է, թե հենց «Ռազմագիտություն» առարկան պիտի կատարի այդ գործառույթը:

Ստորև ներկայացնում ենք հանրակրթական դպրոցների 8-11-րդ դասարաններում դասավանդվող «Ռազմագիտություն» առարկայի դասագրքերի բովանդակության ցանկը:

Գիրք 1¹¹⁶, 8-րդ դասարան

ՀՀ ՉՈՒ և ռազմարվեստի պատմություն, ՀՀ ՉՈՒ համագորային կանոնագրքեր, Մարտավարության հիմունքներ,

116. Օհանյան, Վ., Մարգարյան, Ս., Առաքելյան, Վ. և ուրիշներ (2014), Նախնական գինվորական պատրաստություն, հանրակրթական դպրոցի 8-րդ դասարանի դասագիրք (մաս 1): Երևան, «Աստղիկ» գրատուն: Հասանելի է՝ <https://fliphtml5.com/fumf/zdpv/basic> [դիտվել է 16.07.2020]:

Կրակային պատրաստություն, Շարային պատրաստություն, Ռազմական տեղագրություն, Միջազգային մարդասիրական իրավունք, Անվտանգ կենսագործունեություն, Առաջին բուժօգնության հիմունքներ, ՀՀ ազգային հերոսներ, Արցախյան հերոսներ, Ռազմական տերմինների համառոտ բառացանկ:

Գիրք 2¹¹⁷, 9-րդ դասարան

ՀՀ ՉՈՒ և ռազմարվեստի պատմություն, ՀՀ ՉՈՒ համագործակցության կանոնագրքեր, Մարտավարության հիմունքներ, Կրակային պատրաստություն, Շարային պատրաստություն, Ռազմական տեղագրություն, Միջազգային մարդասիրական իրավունք, Անվտանգ կենսագործունեություն, Առաջին բուժօգնության հիմունքներ:

Գիրք 3¹¹⁸, 10-րդ դասարան

Էջեր հայ ռազմարվեստի պատմությունից, Մարտավարության հիմունքներ, Կրակային պատրաստություն, ՀՀ ՉՈՒ համագործակցության կանոնադրություններ, Շարային պատրաստություն, Ռազմական տեղագրություն, Միջազգային մարդասիրական իրավունք, Անվտանգ կենսագործունեություն, Առաջին բուժօգնության հիմունքներ:

Գիրք 4¹¹⁹, 11-րդ դասարան

Էջեր հայ ռազմարվեստի պատմությունից, Մարտավարության հիմունքներ, Կրակային պատրաստություն, ՀՀ ՉՈՒ

117. Օհանյան, Վ., Մարգարյան, Ս., Առաքելյան, Վ. և ուրիշներ (2015), Նախնական զինվորական պատրաստություն, հանրակրթական դպրոցի 9-րդ դասարանի դասագիրք: Երևան, «Աստղիկ» գրատուն: Հասանելի է՝ <https://fliphtml5.com/fumf/khfv/basic> [դիտվել է 16.07.2020]:

118. Օհանյան, Վ., Մարգարյան, Ս., Ղազարյան, Լ. և ուրիշներ (2010), Նախնական զինվորական պատրաստություն, հանրակրթական դպրոցի 10-րդ դասարանի դասագիրք: Երևան, «Աստղիկ» գրատուն: Հասանելի է՝ <http://online.fliphtml5.com/fumf/zqgc/#p=1> [դիտվել է 16.07.2020]:

119. Օհանյան, Վ., Մարգարյան, Ս., Ղազարյան, Լ. և ուրիշներ (2010), Նախնական զինվորական պատրաստություն, հանրակրթական դպրոցի 11-րդ դասարանի դասագիրք: Երևան, «Աստղիկ» գրատուն: Հասանելի է՝ <http://online.fliphtml5.com/fumf/ghjo/#p=1> [դիտվել է 16.07.2020]:

կանոնադրություններ, Շարային պատրաստություն, Ռազմական տեղագրություն, Միջազգային մարդասիրական իրավունք, Անվտանգ կենսագործունեություն, Առաջին բուժօգնության հիմունքներ:

- Մարդու իրավունքներին և հիմնարար ազատություններին, մարդու արժանապատվությանը, հալածանքներից զերծ լինելուն և այս համատեքստի այլ հասկացություններին ՆՉՊ դասագրքերում անդրադարձ է կատարվում երկու անգամ.Նախ՝ «Միջազգային մարդասիրական իրավունք» ենթագլխում, որը նվիրված է զինվորական ընդհարումների ժամանակ զոհերի պաշտպանությանը: Այս հատվածում անդրադարձ չի կատարվում բանակում զինվոր-զինվոր, զինվոր-սպա և սպա-սպա փոխհարաբերություններին: Օրինակ՝ 8-րդ դասարանի դասագրքում¹²⁰ նշված է հետևյալը՝ **անհատի արժանապատվություն, ազատ և արժանապատիվ ապրելու** ձգտում: Հատկանշական է, որ տվյալ բառապաշարն օգտագործվում է այլ պետական բանակների զինվորների նկատմամբ վերաբերմունքը ներկայացնելու համար, սահմանվում են գործունեության չափանիշներ միջպետական պատերազմների դեպքում, բայց նման արտահայտությունների չենք հանդիպում հայկական բանակին վերաբերող հատվածներում: Իսկ ահա 10-րդ դասարանի դասագրքում ներկայացվում են ռազմագերիների իրավունքները և նրանց հետ վարվելակերպը, և այստեղից հատկապես կարևոր է անդրադառնալ հետևյալ նախադասությանը. «**Ռազմագերիների նկատմամբ չի կարող կիրառվել որևէ ֆիզիկական կամ բարոյական բռնություն**»: Ֆիզիկական և բարոյական բռնության տարբերակումը խոսում է նրա մասին, որ միջազգային լավագույն

120. Օհանյան, Վ., Մարգարյան, Ս., Առաքելյան, Վ. և ուրիշներ (2014), Նախնական զինվորական պատրաստություն, հանրակրթական դպրոցի 8-րդ դասարանի դասագիրք: Երևան, «Աստղիկ» գրատուն: Հասանելի է՝ <https://fliphtml5.com/fumf/zdpv/basic> [դիտվել է 16.07.2020]:

փորձն իսկապես գիտակցում է բանակում բարոյական բռնության կանխարգելման նշանակությունը: **Ուսում-նասիրելով «Միջազգային մարդասիրական իրավունք» հատվածը՝ կարելի է հավելել, որ վերջինիս ամրագրումը դասագրքերում պայմանավորված է նաև 1994 թ. ԵԱՀԿ ընդունած «Անվտանգության և ռազմաքաղաքական ասպեկտների վերաբերյալ» վարքագծի կանոնների 30-րդ հոդվածով¹²¹: 8-րդ, 9-րդ, 10-րդ, 11-րդ դասարանի դասագրքերում տվյալ հատվածն ընդգրկված է 74-79-րդ, 70-75-րդ, 58-62-րդ, 58-63-րդ էջերում:**

- Երկրորդ անդրադարձը վերաբերում է օրենքների և օրենսդրական ակտերի մեջբերումներին ու ներկայացվածությանը: ՆՁՊ դասագրքերում ներառված չէ սեփական բանակային ներքին հարաբերություններին նվիրված բովանդակություն մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների, մարդու արժանապատվության, հալածանքներից զերծ լինելու և քրեական ենթամշակույթը մերժելու համատեքստում: Օրինակ՝ վերլուծենք 8-րդ դասարանի դասագրքում ներառված **«Զինվորական քաղաքավարության կանոնները» անվանումով ենթագլխի բովանդակությունը: Սույն բաժինը օրենքների հավաքածու է, և այս ենթագլխում առկա չեն կանոնադրային հարաբերություններից դուրս գործելու արդյունքում առաջացած նախադեպերի վերլուծություններ և/կամ օրինակելի վարքային մոդելներ կոնֆլիկտների կարգավորման համար:**

121. «Մասնակից պետություններից յուրաքանչյուրը զինված ուժերի սեփական անձնակազմին ուսուցանում է զինված բախումները կառավարող մարդասիրական միջազգային իրավունքի դրույթները, կանոնները, կոնվենցիաներն ու պարտավորությունները և ապահովում, որ այդ անձնակազմը գիտակցի իր բոլոր գործողությունների համար ազգային և միջազգային գործողություններով սահմանված պատասխանատվությունը»: ԵԱՀԿ (1994), Անվտանգության և ռազմաքաղաքական ասպեկտների վերաբերյալ վարքագծի կանոններ, Մաս 30, էջ 5: Հասանելի է՝ <https://www.osce.org/files/f/documents/1/6/74974.pdf> [դիտվել է 16.07.2020]:

«Նախնական զինվորական պատրաստություն» առարկայի «Ուսուցչի ձեռնարկի» մեթոդական հատվածի վրա լուրջ շեշտադրում է արված: Մեթոդաբանության հատվածում խոսվում է աշակերտների քննադատական մտածողության, վերլուծական հմտությունների զարգացման մասին, սակայն միջանձնային հարաբերությունների կարգավորմանը, փակ և կիսափակ հաստատություններին հատուկ միջավայրային առանձնահատկությունների նկարագրմանը, ինչպես նաև քրեական բարքերից բխող վարքային մոդելների դեմ պայքարին լոկ մակերեսային անդրադարձ է կատարվել:

Այժմ դիտարկենք, թե հանրակրթությունն աշակերտների վրա ինչ ազդեցություն է թողնում բանակային կյանքն ըմբռնելու և դրան պատրաստվելու համատեքստում: Ահա տիպական մեջբերումներ նախազորակոչային տարիքի պատանիների կարծիքներից.

«Ռազմագիտություն սաղս էլ անցել ենք: Հիշում եմ ռազմագիտության դասերը, զենք քանդել-հավաքել էին սովորացնում: Շատ բան չեմ կարա ես պահին հիշեմ, մի 3 տարի արդեն անցել ա, բայց առանձնապես լուրջ չէինք վերաբերվում, ով զենքի հետ սեր ուներ, իրան էր հետաքրքիր: Տենց բռնության ու մյուս բաների վրով առանձնապես չեն ասել»¹²²:

«Ես սիրում էի առարկան, միշտ հաճախում էի, զենքի հետ էինք ծանոթանում, ասում էին, թե արյունահոսության դեպքում ինչ պետք է անել, փակ կոտորվածք, բաց կոտորվածք և այլն, բայց ձեր ասած քրեական մշակույթի վերաբերյալ բան-ման չեն ասել»¹²³:

«Մենք ամեն անգամ գնում էինք Էն հուլյսով, որ զենք կտան, քանդել կսովորացնեն: Ուղղակի ասին, որ

122. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

123. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

զենք էս պահին չկա, բայց էս միշտ սպասում էի, որ զենք տան ու սովորացնեն: Մեզ հիմնականում շարունակում էին, մեր դասատունն դիսցիպլինայից էր խոսում, ու սենց բաներ: Հարցն էլ չեմ հասկանում, թե խի պետք ա իրանք քրեական բարքերից խոսան»¹²⁴:

«Մեզ միշտ ասում էին, որ անկախ ամեն ինչից` պետք ա հրամանին ենթարկվել, հիմնական թեման էդ էր: Որ հրամանները չեն քննարկվում, մեկ էլ, դե, ռազմահայրենասիրական թեմաներից: Չենք քանդել էս դպրոցում եմ սովորել, ուչեբնի զենքեր էին տալիս, ժամանակով քանդում էինք»¹²⁵:

Նախագորակոչային տարիքի պատանիների երկու խմբերի քննարկումից պարզեցինք, որ ՆԶՊ դասերից ամենից տպավորիչ հատվածը զենքին ծանոթացումն է: Օբյեկտիվ հանգամանքներից ելնելով` չի կարելի քննադատության ենթարկել դասավանդման բովանդակությունը ֆոկոսիսմբային քննարկումների արդյունքում. այն առարկաները, որոնք առաջնային չեն համարվում և անհրաժեշտ չեն բուհ ընդունվելու համար, բարձր դասարանների աշակերտների կողմից հաճախ անտեսվում են: Պետք է, սակայն, փաստենք, որ մեր ռեսպոնդենտների ասածից միակ հետևությունն այն է, որ հանրակրթության ոլորտում «Ռազմագիտություն» առարկան չի հոգում աշակերտին նոր որակի միջանձնային հարաբերություններին պատրաստելու մասին: Թեև մեր հետազոտության ռեսպոնդենտների թիվը մեծ չէ, սակայն այս հետևությունն ամրապնդվում է նաև ընդհանուր գիտելիքով մեր հասարակության մեջ, որը համատարած է:

Հաջորդ ենթադիսում կներկայացնենք բանակային կյանքը «գորակոչման պատրաստվող երիտասարդների աչքերով»:

124. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, գինճառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

125. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, գինճառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

Դա մեզ թույլ կտա գնահատել նաև «Ռազմագիտություն» առարկայի ազդեցությունը բանակի վերաբերյալ երիտասարդների պատկերացումների ձևավորման վրա:

Նախագորակոչային տարիքի երիտասարդների պատկերացումները բանակային կյանքի և բանակի մասին

ՀՀ-ում արական սեռի քաղաքացիները, սկսած պատանեկության տարիներից, ձեռք են բերում տարատեսակ պատկերացումներ բանակի, բանակային կյանքի մասին: Չափափասության տարիքին մոտենալուն զուգահեռ պատանիները սկսում են պատրաստվել բանակային կյանքին: Սոցիալականացման այս փուլում բանակային կյանքի մասին տեղեկություններ ստանում են տարբեր աղբյուրներից: Սկսում են հետաքրքրվել բանակային կյանքով՝ հասկանալու, թե ինչ է իրենց սպասում ծառայության ընթացքում: Բանակի վերաբերյալ տեղեկությունները պատանիների համար հասանելի են տարբեր աղբյուրներից՝ ընտանիքի անդամներ, համացանց, հեռուստատեսություն, ընկերական շրջապատ և այլն:

Բանակ գորակոչվող քաղաքացիները նոր միջավայր են մտնում արդեն որոշակի բարքեր և կարծրատիպեր կրելով: Նախագորակոչային տարիքի պատանիների պատկերացումները և արժեքները բանակում արդեն նպաստում են բռնության տարրեր ունեցող վարքագծի ձևավորմանը: Հարկ է նշել, որ այդ վարքագծի վրա ազդում են նաև այլ գործոններ՝ բանակային կյանքի միջավայրային առանձնահատկությունները, սպաների վարքագիծը և լեզվամտածողությունը, ՉՈՒ ստորաբաժանումների կողմից վարվող քաղաքականությունները բռնության դրսևորումների դեմ, իրավական կարգավորումները և այլն:

Բանակային կյանքի մասին ապագա զինծառայողի տեղեկացվածության վերաբերյալ քննարկման արդյունքում պարզվեց հետևյալը.

Նախ՝ զորակոչիկներն առավել վստահելի են համարում ավագ, արդեն զինծառայություն անցած ընկերներից և մտերիմներից փոխանցված տեղեկությունները: Տեղեկության ստացման աղբյուրները կարելի է դասակարգել հետևյալ կերպ. ա) զորացրված զինծառայողներ, բ) արական սեռի ներկայացուցիչներ՝ հայր, քեռի, հորեղբայր, ավագ եղբայր, գ) համացանց, դ) հեռուստատեսություն, ե) իգական սեռի ներկայացուցիչներ. հարկ է նշել, որ այս աղբյուրից ստացված տեղեկությունները լուրջ վերաբերմունքի չեն արժանանում, և նրանց կողմից արական սեռի ներկայացուցիչն բանակի մասին որևէ տեղեկություն (ստուգված թե չստուգված) կամ նույնիսկ կարծիք հայտնելու դեպքերը սակավ են:

Զինծառայություն անցած երիտասարդները՝ որպես ամենավստահելի աղբյուր, նաև խորհուրդներ են տալիս ապագա զինծառայողներին ծառայության մասին՝ փորձելով պատանիներին նախապատրաստել զինվորական կյանքին: Ըստ մեր ռեսպոնդենտների՝ քննարկվում են դերային մոդելները և հակամոդելները.

1. Բանակային կյանքի դրվածքի ներկայացում:
2. Ներանձնային հարաբերությունների համեմատականներ քաղաքացիական և բանակային կյանքի միջև:
3. Սպաների հետ շփումների մեթոդներ:
4. Ի՞նչ է կարելի և ի՞նչ չի կարելի անել բանակում:
5. Ծառայության ճշգրիտ մոդելի ներկայացման փորձ:

1. Ահա մի տիպական օրինակ.

«Ընկերներս հաճախ են պատմում բանակից: Դե, խորհուրդներ միշտ էլ տալիս են: Ես, համենայն դեպս, փորձում եմ տարբեր պատմություններից հետևություններ անել: Ինձ ասել են, որ ամեն տեղ դրվածքը կարա թեթև տարբերվի, բայց հիմնական-

Նում նույն պրինցիպներն են: Ասում են, որ ամենակարևորը պետք ա ծիգ ըլնես, չթողես, որ ինչ-որ մեկը քեզ ասի: Աֆիցեռի ասածն անելը հիմա թեմա չի, մեկ ա, առաջվա պես զուգարան մաքրել կամ տենց բաներ չկա, որ զապաղո լինի: Ես մի բան գիտեմ, որ ինձ տղավարի պահեմ, ամեն ինչ էլ լավ կանցնի»¹²⁶:

Բանակային կյանքը տարեցտարի փոփոխությունների է ենթարկվում, և շատ խնդիրներ, որոնք ծառանում էին զինծառայողների առաջ նախկինում, այլևս համատարած բնույթ չեն կրում: Սա վերաբերում է, օրինակ, զուգարան մաքրելուն, զինվորին տրվող ամսական գումարը շորթելուն և այլն: Շատ տաբուներ, որոնք առկա էին տարիներ առաջ, կոտրվում են: Օրինակ՝ մաքրությանը մասնակցելու անպատվաբերությունը: Սա ցայտուն օրինակ է, երբ ինստիտուցիոնալ մակարդակում ինչ-որ բան կայանում է, իսկ զուգահեռ կարգավորիչի անհրաժեշտությունն ուշադրությունից դուրս է մնում: Թե՛ պատանիների խոսքերով, թե՛ զինծառայություն անցած երիտասարդների խոսքերով՝ մաքրություն անելն այժմ ամոթալի չի համարվում, բայց դեռևս զինվոր-զինվոր հարաբերություններում ակտուալ է այդ ամենից խուսափելը: Ստացվում է, որ ամոթալի և անպատվաբեր չէ, բայց արտոնյալ կարգավիճակում լինելը դեռևս ակտուալ է, և թե՛ պատանիները, թե՛ զինծառայություն անցածները արտոնյալ կարգավիճակում հայտնվելը և այդպիսի աշխատանքներից խուսափելն ընկալում են որպես «լավ» ծառայության մոդել:

«Բանակում եթե կարում ես տեղավորցնես, պետք ա չանես: Իմ ախպերը ծառայել ա, ոնց ուզել ա, տենց ա եղել: Ես նենց եմ ծառայելու, որ ինձ բացի աֆիցեռներից բան չկարանան ասել»¹²⁷:

126. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

127. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

Պատանիների պատկերացմամբ՝ բանակային կյանքի առաջին ամիսները համարվում են հարմարման փուլ, որտեղ նրանք ծանոթանում են միջավայրին և «խաղի կանոններին»: Այդ շրջանում նրանք պիտի կարողանան իրենց «դրվածքը» հաստատել:

2. Չինծառայություն անցած երիտասարդները նաև ներկայացնում են քաղաքացիական կյանքի և բանակային կյանքի տարբերությունները:

Սա հիմնականում առնչվում է կոլեկտիվ մտածողության և կեցության վերաբերյալ թեմաներին: Շեշտվում են այսպիսի արտահայտություններ՝ «այնտեղ դու մենակ չես, և քո փոխարեն կարող են պատասխանատվություն կրել շատերը», «քո փայով դու թամամ արա, մնացածի հետ գործ չունես», «տանեցիներին աշխատի նեղություն չտաս, ըստեղի եղածով յուր գնա» և այլն:

3. Սպաների հետ շփումների «կանոնների» ներկայացմանն առանձնակի ուշադրություն է դարձվում:

Պատանիների խոսքով՝ ավագ ընկերներից շատերն իրենց պարտքն են համարում ցուցումներ տալ սպաների հետ հարաբերությունների կառուցման վերաբերյալ: Սպաների՝ որպես «սիստեմի» ներկայացուցչի դերի ընկալումը, ավաղ, զուգահեռներ է առաջացնում ՔԿՀ աշխատակիցների դերի ընկալման հետ:

«Ես միշտ ասում եմ, որ աֆիցեռ կա ավելի լավ տղայա, քան 1000 հատ լավ տղա: Ինքը կյանքում դայադ չի անում, հա, կարող ա մի հատ էլ խփի, բայց գոնե գիտես, որ փուռը չի տա: Տենց տղեքի հետ պետք ա լավ ըլնել: Ես քանի տարի ա ուվալնյատ եմ եղե, բայց մինչև հիմա տալի-առնում ենք»¹²⁸:

«Ճիշտ ա ասում, բայց դե չի նշանակում, որ պետք

128. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

*ա գնաս պատմես՝ վաշտում ինչ ա կատարվում, ուղղակի կարաս հետը լավ ըլնես, դաժը հացի էլ նստես հետը: Տեսց սպաներ կան, որ իրանք ծառայողակա-
նից դուրս են մտածում, ավելի մարդկային են»¹²⁹:*

*«Աֆիցեռը աֆիցեռ ա: Հա, պետքի համար կարաս նստես-հելնես, բայց էդ ընկերություն չի: Ես էլ եմ շատ աֆիցեռների հետ նստե-հելե, բայց ընկեր պրիզնատ չեմ եկել: Իրանց հետ պետք ա դիստան-
ցիայով ըլնես»¹³⁰:*

Փաստորեն, սպաների հետ ընկերական հարաբերությունների հաստատումը շատ դեպքերում ընդունելի է, բայց առանձնացվում են սպաների կատեգորիաներ՝ ըստ ծառայության ոճի: Կան սպաներ, որոնք խախտումներ կատարած զինվորներին պատժում են ֆիզիկական բռնությամբ կամ բռնության այլ ձևերով: Նման պատիժն ընդունելի է համարվում զինվորների կողմից, քանի որ «ծեծող» սպան չի գեկուցում:

Ուսումնասիրության շրջանակում փորձել ենք պարզել, թե որոնք են այն հիմնական մարտահրավերները, որոնք սպասում են տղաներին բանակում: Ստացել ենք հետևյալ պատկերը՝ ըստ հաճախականության. դասակարգումն իրականացվել է ռեսպոնդենտների կարծիքների հիման վրա, թե ինչպես են նրանք կարևորել մարտահրավերների հաղթահարումը: Այսինքն՝ 1-ին համարի ներքո գրված մարտահրավերը առավել կարևոր է, քան 2-րդը, և այդպես շարունակ.

1. Դրվածքին հարմարվելը:
2. Կարոտի զգացումը հաղթահարելը:
3. Առաջնագծի դժվարություններին հարմարվելը:
4. Փորձանքի մեջ չհայտնվելը:

129. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

130. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

5. Կենցաղային պայմաններին հարմարվելը:

6. Սպաների հետ «լեզու գտնելը»:

Տարածված է հետևյալ միտքը. «Կարևորը բարով-խերով տուն վերադառնալն է»: Չափազանցություն չի լինի ասելը, որ ծառայությունն ընկալվում է որպես կորսված ժամանակահատված: Այս պնդումը հիմնավորվում է ռեսպոնդենտների՝ զինծառայության ընթացքի վերաբերյալ պատկերացումներով: Ինչպես վերևում նշեցինք, «բարով-խերով տուն վերադառնալու» և նման կարծիքներ բավականին հաճախ են շեշտում մասնակիցները: Նրանք փաստում են, որ այդպիսի խոսակցություններ բավականին հաճախ են լսում առօրյա կյանքում, մասնավորապես զինծառայություն անցած անձանց հետ շփումներում:

Հարցազրույցներից պարզ է դառնում, որ ապագա զինծառայողների համար առաջնային մտորումների առիթ չեն դառնում բուն ծառայողական դժվարությունները: Սրա հիմնական պատճառը բանակային կյանքի վերաբերյալ ստացվող լուրերն են: Չինծառայություն անցած ավագ սերնդի ներկայացուցիչներն առօրյա խոսակցություններում խոսում են նաև բուն ծառայողական կյանքից և դրանից բխող դժվարություններից, բայց այս մարտահրավերների շուրջ մտորումներն առաջնային դերում չեն: Բացառություն է կազմում սահմանային ծառայությունը: Սա օբյեկտիվ հանգամանք է, քանի որ հրադարարի խախտման դեպքերը բազմաթիվ են, և վերջիններիս վերաբերյալ լուրերը հասանելի են համացանցում: Սակայն բուն փաստը, որ ծառայողական պարտականությունները հիմնականում որպես մարտահրավեր չեն ընկալվում, կրկին վկայում է, որ բանակում կա մեկ հիմնական խնդիր (իր բոլոր տարատեսակներով), դա «դրվածքին» հարմարվելու երևույթն է, դրվածք, որտեղ հաճախ կարող է լինել բռնություն, կամ դրա հավանականությունը մեծ է:

Փորձեցինք նաև հասկանալ կարծրատիպերի և տաբուների

արմատավորվածության աստիճանը: Ամենատարածված տաբուն վերաբերում է զեկուլցելու խնդրին: Հարցազրույցներից պարզ դարձավ, որ բացի պատերազմական իրավիճակի հետ կապված դեպքերից՝ մնացած որևէ դեպքում ապագա զինծառայողները պատրաստ չեն որևէ կերպ սպաներին զեկուլցելու ծառայությունում առաջացած ներքին խնդիրների մասին: Ըստ ռեսպոնդենտների՝ զեկուլցելը խիստ ամոթալի երևույթ է և ընդունված չէ մեր հասարակությունում, իսկ բանակային կյանքում առավել ևս: Նրանց պնդմամբ՝ զեկուլցելու փորձերը կբարդացնեն իրենց կյանքը, և «զեկուլցողը» կունենա ամենավատ ծառայությունը՝ արժանանալով բացասական գնահատականների և պիտակավորումների: Հասկանալու համար այս տաբուի արմատավորվածությունը՝ հարցազրուցավարներն իրականացրին դերային խաղ՝ պարզելու համար՝ արդյոք ծանրագույն իրավիճակում ապագա զինծառայող երիտասարդները պատրաստ են հնարավոր վտանգի մասին (ներքին հարաբերություններին վերաբերող) տեղյակ պահելու հրամանատարությանը: Նկարագրվեց իրավիճակ, որտեղ ռեսպոնդենտները նորակոչիկ են, և ծառայության ընթացքում ծառայակիցներից մեկը դրսևորում է ինքնախեղման հակվածություն: Ծառայակիցը ոչ ոքի հետ չի շփվում, մեկուսացած է և խոսելու դեպքում հասկացնում է իր կյանքն ընդհատելու վտանգի մասին: Իրավիճակի նկարագրությունից հետո հարցազրուցավարները խնդրեցին մասնակիցներին ներկայացնել իրենց հավանական գործողությունները.

«Ես կգնամ կխոսամ հետը, կփորձեմ ինչով հնարավոր ա օգնեմ»¹³¹:

«Էդ իմ գործը չի, ես տենց բաներից հաստատ հեռու կմնամ, 1000 բան կարա լինի, ես էլ էդ վախտ մալա-

131. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

դո կլինեմ, գևամ ի՞նչ անեմ»¹³²:

«Դե պետք ա ջոկեմ՝ էդ գորամասում հներից ով կա, գևամ ներկայացնեմ, ոնց էլ լինի, մի հատ նենց տղա կըլնի, որ էդ հարցը կլուծի: Կկանչեն, հետը կխոսան, կդգվի»¹³³:

«Հետը երկար կխոսամ, պետք լինի միշտ մտոը կլինեմ, հո չեմ թողի գևա փռթի իրան»¹³⁴:

«Մինչև էդ իրավիճակում չլինեմ, բան չեմ կարա ասեմ»¹³⁵:

«Ավելի հին ծառայողներից կհարցնեմ՝ ինչ պետք ա անել էդ դեպքերում»¹³⁶:

Խաղի մյուս մասնակիցները (իրականացվել է երկու այդպիսի խաղ, հանրագումարով մասնակցել է 19 երիտասարդ) պատասխան չունեին, կամ պատասխանները կրկնվում էին:

Հարցազրուցավարները, ամփոփելով դերային խաղը, հարցադրում արեցին՝ արդյոք պետք չէ՞ այդպիսի դեպքերում ահազանգել և դեպքը կանխելու նպատակով տեղյակ պահել ղեկավար կազմին: Բոլոր մասնակիցները մերժեցին զեկուցելու գաղափարը: Այնուհետև փորձեցինք հասկանալ մերժելու հիմքերը և դրդապատճառները: Մասնակիցների խոսքերով՝ զեկուցելը հարիր չէ իրենց, հետևաբար իրենք նման գործողության չեն դիմի: Նրանց կարծիքով՝ որևէ հարցով ղեկավարությանը զեկուցելը պատվաբեր չէ, իսկ այդ քայլին դիմողներն ունեն խիստ բացասական հեղինակություն:

132. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

133. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

134. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

135. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

136. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

Սա թույլ է տալիս ենթադրել, որ սպա-զինվոր հարաբերություններում առկա է խոր անջրպետ, քանի որ մասնակիցները նշում են, որ մարդու կյանքին և առողջությանը վտանգ սպառնացող դեպքերում նույնպես չեն զեկուցի դեկավարությանը:

Մեր հաջորդ դիտարկումն այն է, որ զինծառայություն անցած տղաների պատմություններից պատանիներին ավելի շատ գրավում է «յախշու» կերպարը: Թե՛ զինծառայություն անցած և թե՛ ապագա զինծառայողների համար ամենից գրավիչ ծառայության ձևը արտոնյալ կարգավիճակում լինելն է և բանակային միջավայրում «ասողի» դերը ստանձնելը: Հենց այդ կերպարը ամենից ավելի է համապատասխանում վերջնական նպատակին. (ոչ մարտական պատճառներով) փորձանքների մեջ չընկնել և ապահով տուն վերադառնալ: Սակայն որքան էլ արտոնյալ կարգավիճակում եղողի դերը ստանձնելը ցանկալի լինի, այն համարվում է երկրորդային նպատակ և դիտարկվում է միայն որոշակի հնարավորությունների առկայության դեպքում, որովհետև տուն հնարավոր է «անփորձանք» վերադառնալ նաև առանց «յախշի» դառնալու:

ԲՈՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԲԱՆԱԿԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

Բռնությունը խաթարում է անհատի ինքնությունը և հասարակական կայունությունը, իսկ առանձին անհատների դեպքում բռնությունից բխող հետևանքները լինում են անդառնալի: Բռնության տեսակները և առաջացման պատճառները պայմանավորված են բազմաթիվ գործոններով: Երբ քննության ենք առնում բանակում առկա բռնության դրսևորումները, պետք է հաշվի առնել հետևյալը.

- Այսօրվա հայկական բանակը մեծ մասամբ միասեռ համակարգ է:

- Զրեական բարքերը և ենթամշակույթը չեն առաջացել և առաջանում բանակում, այլ տեղափոխվում են հասարակությունից, նույնիսկ եթե բանակում ուրույն դրսևորումներ են ստանում:
- ՀՀ-ում պարտադիր զինվորական ծառայություն են անցնում 18 տարին լրացած արական սեռի ներկայացուցիչները: Այսինքն՝ զինծառայողների մեծամասնությունը չունի բարձրագույն կրթություն:
- Բանակը ոչ բաց համակարգ է, որտեղ առկա է հստակ հիերարխիա:
- Բանակում բռնության առաջացման պատճառների չեզոքացման և բացառման գործիքակազմը արդյունավետ և ամբողջովին կայացած չէ:

Հայաստանյան հասարակությունը խորհրդային ժամանակաշրջանից ստացել է քրեական ենթամշակույթի բացասական ժառանգություն, որն ուրույն ձևով է զարգացել անկախության տարիներին¹³⁷: Մինևույն ժամանակ հայաստանյան բանակը նաև ժառանգել է խորհրդային բանակի որոշակի հատկանիշներ, որոնք նույնպես ձևափոխված կերպով պարարտ հող են ստեղծում բռնության դրսևորումների համար: Խորհրդային բանակին հատուկ բռնությունը լավ հետազոտված է ռուսաստանյան հեղինակների կողմից: Հետազոտված է նաև նրա կապը քրեական բարքերին հատուկ բռնության դրսևորումների հետ¹³⁸: Դրական պետք է գնահատել այն փաստը, որ հայաստանյան բանակն այլևս խորհրդային բանակ չէ, և ուրեմն կան նախադրյալներ, որ ժառանգած բացերը վերացվեն: Բացասական է, սակայն, որ բռնությունը կանխարգելող փոփոխությունները բանակում շատ դանդաղ են կատարվել վերջին երեսուն տարվա

137. Այդ մասին տե՛ս նաև սույն ժողովածուի առաջին հետազոտությունը:

138. Белановский, С. (2019), Исследования Армии. Москва. URL: <https://bit.ly/3bOHnYG> [последний просмотр: 16.07.2020].

ընթացքում: Բացասական է նաև այն, որ դեռևս պահպանվում է խորհրդային բանակի հետ հայաստանյան բանակի կապը, օրինակ՝ ռուսերենից փոխառված աղավաղված տերմինների տարածվածությունը: Այդ կապը բացատրվում է նրանով, որ հայոց բանակի ստեղծման օրերին, երբ շտապ պետք էր ինքնապաշտպանական խմբերի փոխարեն ձևավորել կադրային բանակ, որպես մոդել վերցվեց, բնականաբար, հենց խորհրդային բանակը: Դրանից հետո Հայաստանի և Ռուսաստանի ռազմավարական և ռազմական կապը շարունակեց դրսևորվել բանակների կառուցվածքների մերձավորությամբ, ինչպես նաև ռուսական բանակի ստորաբաժանումների՝ Հայաստանի տարածքում գտնվելով: Միաժամանակ պետք է նկատել, որ ռուսական բանակային ռեֆորմի մի շարք դրսևորումներ օբյեկտիվ պատճառներով տեղ չեն գտել հայաստանյան բանակում, օրինակ՝ մեկամյա ծառայության անցնելը, որը նույնպես նպաստում է ոչ ֆորմալ և բռնության տարրեր պարունակող հարաբերությունների նվազմանը բանակում:

Ելնելով բանակին հատուկ միջավայրային գործոններից՝ քրեական բարքերը և բռնության դրսևորումները որոշակի տրանսֆորմացիա են կրում:

Բռնությունն ամենաընդհանուր կերպով կարելի է ձևակերպել որպես ինչ-որ մեկի հանդեպ հարկադրական ներգործություն, որն ազդում է անձի ֆիզիկական լիարժեքության և/կամ արժանապատվության (հոգե-բարոյական լիարժեքության) վրա: Բռնության հայտնի տեսակներից են ֆիզիկականը (ներառյալ՝ սեռականը), հոգեբանականը և տնտեսա-

կանը¹³⁹ կամ կառուցվածքայինը¹⁴⁰: Կարևոր է հաշվի առնել, որ հոգեբանական բռնությունը չի կարելի համարել բռնության ավելի թեթև տեսակ, քան ֆիզիկականը: Եթե նույնիսկ առաջինը կարող է արտաքին տեսանելի հետևանքներ չթողնել, այն ազդում է բռնության ենթարկվածի հոգե-բարոյական նկարագրի վրա՝ աղավաղելով այն: Դա կարող է հանգեցնել անհատի կարողությունների «ոչ լիարժեք» դրսևորմանը ինչպես մարտի դաշտում և ծառայության ընթացքում, այնպես էլ ոչ զինվորական կյանքում՝ հանգեցնելով «հասարակության ոչ լիարժեք անդամի» երևույթին:

Սույն ուսումնասիրության մեջ դիտարկվել են բռնության դրսևորումները երեք տեսակի հարաբերություններում. սպա-զինվոր, սպա-սպա և զինվոր-զինվոր:

Սպա-զինվոր հարաբերությունների շուրջ հարցազրույցների ընթացքում ստացված տվյալները վերլուծելու արդյունքում ստանում ենք բռնության դրսևորման երեք հիմնական (ըստ երևույթին՝ ամենատարածված) դեպքեր՝ վերբալ բռնություն, ֆիզիկական բռնություն և հալածանք:

174

Սպա-զինվոր հարաբերություններ

Վերբալ բռնություն

Վերբալ բռնության ծանրագույն դրսևորումն են սեռական բնույթի հայհոյանքները: Մասնակիցների պնդմամբ՝ դա այն

139. Միքայելյան, Մ. (2016), Բռնության և զոհի հոգեբանություն: Երևան, «Ճարտարագետ», էջ 83:

140. Որոշ հետազոտողներ նույնացնում են տնտեսական և կառուցվածքային բռնությունը, ուրիշներն ընդգրկում են առաջինը վերջինիս մեջ: Սույն ժողովածուի՝ ընտանեկան բռնության վերաբերյալ հետազոտության մեջ կառուցվածքային բռնությունը ձևակերպվում է որպես բռնության սոցիալական տեսակների դրսևորում (հասարակության մեջ ընդունված վարքային մոդելների արտահայտում, երբ այդ մոդելները կարող են ընկալվել կամ չընկալվել որպես բռնություն բռնացողի, բռնության ենթարկվողի և երրորդ անձի կողմից), որից ելնելով՝ տնտեսական ընկալելի է որպես դրա տարատեսակ: Այս տեսակետից ընտանեկան բռնությունը, անկախ նրանից՝ հասնում է այն քրեականորեն պատժելի աստիճանի, թե՞ ոչ, նույնպես կառուցվածքային բռնության տեսակ է:

երևույթներից է, որը ո՛չ իրենք, ո՛չ իրենց ծառայակիցները մեծ մասամբ չեն հանդուրժում: Ամենից ծանր ազդեցությունը թողնում է ծնողի նկատմամբ հայիոյանքը: Սա պայմանավորված է հայկական հասարակության որոշակի առանձնահատկություններով¹⁴¹:

Ի՞նչն է ստիպում սպաներին դիմել վերբալ բռնության:

1. Վերբալ բռնությունը կիրառվում է որպես ենթարկելու միջոց: Բռնությունը գրեթե բոլոր դեպքերում միջոց է, գործիք, և հազվադեպ է, որ նպատակ է: Երբ ընտրվում է բռնության մեթոդը որևէ նպատակի հասնելու համար, պարզ է դառնում, որ ձախողվել են այլընտրանքային, բանակի դեպքում ներառյալ նորմատիվ մեթոդները: Սպաները հաճախ հայիոյանքներ և հայիոյախառն արտահայտություններ կիրառում են չենթարկվող և նորմերին չհետևող զինվորներին հպատակեցնելու համար: Մեր հետազոտության ընթացքում վեր հանվեցին մի շարք օրինակներ, որոնցից բերենք հետևյալը. ա) վերակարգում գտնվող զինվորը քնում է հերթապահության ընթացքում խախտելով օրենքը, բ) սպան սկսում է կիրառել հայիոյանքների միջոցով զինվորին կարգի բերելու մեթոդը, գ) զինվորը հրամանը չի կատարում և/կամ թերի է կատարում, դ) հաջորդում են հայիոյանքները:
2. Վերբալ բռնությունը որպես պատիժ: Սպաների կողմից այս դեպքն ունի ուրույն արդարացում: Այսպիսի մեկնաբանություն է հնչել սույն հետազոտության խորին հարցազրույցների փուլում. «Եթե չքֆրտեի սամավոլկա գնացողին, պետք ա զեկուցեի, իսկ որ զեկուցեի, կգնարկկորեր էդ զինվորը»¹⁴²:

Այս օրինակը շատ հետևությունների հիմք է տալիս: Պետք է

141. Ծնողներին հայիոյելու և դրա ազդեցության հիմքերը մասամբ ներկայացված են սույն ժողովածուի «Վերջաբանի փոխարեն» բաժնում:

142. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

հաշվի առնել, իհարկե, թե ինչպիսին է զինվորի զանցանքը (ընդունենք, որ այն օբյեկտիվորեն առկա է), պաշտոնական պատիժը կարող է շատ խիստ լինել: «Սամովոլկայի» համար, օրինակ, նախատեսվում է քրեական պատասխանատվություն¹⁴³... Սակայն «կզևար-կկորեր» բառերը ցույց են տալիս, որ սպան այդ պատիժը համարում է չափազանցված: Եվ/կամ կարծում է, որ պատժի իրագործումը կուղեկցվեր զինվորի հանդեպ հավելյալ բռնությամբ, այսինքն՝ զինվորը շատ ավելի կտուժեր: Սա ցույց է տալիս կա՛մ պատժի չափազանցված խստությունը, կա՛մ բանակային համակարգում առկա խնդիրները՝ վերից վար: Պետք է նաև հաշվի առնել, որ գուցե սպան ինքն էլ, զեկուցելու դեպքում, կընկներ պատասխանատվության տակ, այսինքն՝ գուցե իր բացատրությունը լրիվ անկեղծ չէ: Ամեն դեպքում, այս փոքրիկ օրինակը (որը շատ տարածված է) ցույց է տալիս ողջ համակարգի խորքային խնդիրներից մեկը. իբր զինվորին հպատակեցնելու կամ պատժելու նպատակով կամ փոխարեն՝ ազդում են նրա արժանապատվության վրա: Այդպիսով դեպքը բանակի սահմաններում լուծվում է, սակայն զինվորի (և սպայի) ողջ արտաբանակային կյանքում ազդելու է նրանց ինքնագնահատականի և, ուրեմն, վարքի վրա:

Այդպիսով մենք ստանում ենք փակ և արատավոր շրջան. եթե բռնության բարձր բանակը ժառանգել է հասարակությունից, ապա դրա դրսևորումը բանակում հանգեցնում է հասարակության անդամի արժանապատիվ կերպարի հետագա մեկընդմիջտ խեղաթյուրմանը, ինչն ուղղակիորեն ազդում է հասարակության զարգացման վրա՝ զրկելով նրան արժանապատիվ, լիարժեքորեն (ֆիզիկապես և հոգեպես) առողջ և գործունյա անդամից:

Չինձառայողները, ըստ սույն հետազոտության ռեսպոնդենտների կարծիքների, սահմանվածից ավելի գերադասելի

143. ՀՀ քրեական օրենսգիրք (2003), բաժին 12: Հասանելի է՝ http://www.mil.am/files/LIBRARY/Orenqner_karavarutyayn_vorosum_1554/qv_or_zin_hancagorc.pdf [նիսովել է 17.08.2020]:

են համարում այս պատժատեսակը (իրենց արժանապատվությունը կոխկրտելը):

3. Վերբալ բռնություն ինքնահաստատվելու համար: Սպաները հաճախ կիրառում են վերբալ բռնությունը նաև վերը նշված համատեքստերից դուրս: Ռեսպոնդենտների խոսքով՝ որոշ սպաներ վերբալ բռնությունը կիրառում են ուժեղ սպայի հեղինակություն ձեռք բերելու համար, բանակային լեզվով՝ «ծիգ» երևալու համար: Առկա են նաև եզակի դեպքեր, երբ սպան սովոր է վերբալ բռնություն օգտագործելուն և դա համարում է իր ծառայության ուղենիշը:
4. Վերբալ բռնությունը նաև նպատակին հասնելու կարճ և ժամանակ խնայող մեթոդ է: Նորմատիվ ընթացակարգերի փոխարեն հայիոյանքը կամ հայիոյախառն սպանակալիքներին դիմելը դառնում է նպատակին հասնելու արագ ու «հարմար» մեթոդ: Սա նշանակում է, որ կա՛մ իրոք օբյեկտիվորեն գոյություն ունի ժամանակի սղություն, կա՛մ սպան գերադասում է այս մեթոդը նորմատիվ մեթոդի համեմատ պարզապես ժամանակ խնայելու համար, կամ էլ նա չի ցանկանում ժամանակ ծախսել զանցանքի հիմքերի մեջ խորանալու և ոչ նորմատիվ, սակայն և ոչ վերբալ բռնության միջոցով այլընտրանքային մեթոդ գտնել հարցը լուծելու համար:

Ինչպես երևում է վերը նշվածից, վերբալ բռնությանը դիմելու հիմքերը տարբեր են, և վերբալ բռնությունը հաճախ դրսևորվում է նորմատիվ կառավարչամիջոցների բացակայության, անբավարարության կամ անօգտագործելիության պատճառով: Մյուս կողմից, նորմատիվից դուրս՝ այլընտրանքային միջոցները, որոնք հնարավորություն կտային վերբալ բռնությունից խուսափել, նույնպես տարածված չեն, համեմայն դեպս, մեր ռեսպոնդենտները դրանք չեն նշել: Օրինակ՝ զինվորների նկատմամբ անհատական մոտեցումներն այդքան էլ հաճախ չեն կիրառվում բանակային կյանքում: Մշտապես բանակ են գորակոչվում

տարբեր հայացքների, համոզմունքների և սովորությունների տեր մարդիկ, հետևաբար երբեմն առողջ և բնությունից զերծ հաղորդակցություն կառուցելու համար անհրաժեշտ է անհատապես աշխատել շարքային զինծառայողների հետ:

Ֆիզիկական բնության դրսևորումները և դրանց դրդապատճառները

Ֆիզիկական բնության դրդապատճառների դասակարգումը համընկնում է վերբալ բնության պատճառների վերը նշված դասակարգմանը՝ բացառությամբ 3-րդ կետի: Ֆիզիկական բնությունը սպաների կողմից առավել հաճախ կիրառվում է պատժելու նպատակով և միևնույն խախտումը հաճախ կրկնող զինծառայողների նկատմամբ:

«Մեր կամբատը հիմնականում չէր տփում, բայց եթե իրա ասածը մի քանի անգամ չանեիր, կամ, ասենք, ջուրեր, որ նարյադներին հիմնականում քնում ես, կխփեր»¹⁴⁴:

178

Ֆիզիկական բնությունը հիմնականում կիրառվում է որպես ծայրահեղ մեթոդ, երբ ցուցումներն ու հայհոյանքները արդյունք չեն տալիս: Այն նաև կիրառվում է առանձնակի ծանր խախտումներ կատարած զինծառայողների նկատմամբ: Այդպիսիք են զորամասում ալկոհոլի կիրառումը, զինծառայության վայրն ինքնակամ լքելը և այլն: Ֆիզիկական բնության կիրառումը նորմատիվ պատժի փոխարեն և՛ սպաների, և՛ զինծառայողների կողմից ընդունելի է համարվում այն դեպքում, երբ նորմատիվ ճանապարհով պատիժը զինծառայողի համար կունենար ծանր հետևանքներ:

«Մի օր տղեքով խմում էինք, վաշտի հրամանատարը բռնցրեց ու սաղիս քցեց քացու տակ, ես տենց ծեծ կյանքում չէի կերել, բայց դե եթե չծեծեր, զեկուցելու

144. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

Էր, դատեին, քնդհանուր լավ պրծանք»¹⁴⁵:

Սպաները, ըստ հարցազրույցների և քննարկումների մասնակիցների, ինքնահաստատման նպատակով չեն դիմում ֆիզիկական բռնության:

«Եթե աֆիցեռը խփում ա, հիմնականում պատճառ կա, շատ դեպքերում համը հանում են, բայց որ խփեն ուժեղ երևալու համար՝ չէի ասի»¹⁴⁶:

Սպա-զինվոր հարաբերությունների համատեքստում հաճախ հալածանքները կիրառության մեջ են դրվում տեղեկություն ստանալու կամ տարատեսակ դեպքերը բացահայտելու համար:

Մենք քննության չենք առել այն դեպքերը, երբ զինծառայողներն են դիմում բռնության սպաների նկատմամբ: Այդ դեպքերը սակավ են, ուստի կարելի է դրանք դասել հատուկ պատահարների շարքին: Նույն շարքից են սեռական բռնության դրսևորումները: Սրանք եզակի դեպքեր են, որոնց ուսումնասիրությունը սույն աշխատանքի գլխավոր նպատակներից չէ, քանի որ մենք փորձում ենք նկարագրել ամենից տարածված և հաճախ կրկնվող բանակային «մշակույթի» երևույթները, որոնք որոշիչ գործոն են, մասսայական են և կանխորոշում են նաև բանակի ազդեցությունը քաղաքացիական կյանքի և ամբողջ հասարակության վրա: Բռնության վերը նշված տարածված տեսակները, նաև հասարակության մշակույթով պայմանավորված, ներթափանցում են բանակային կյանք, այստեղ ուժգնանալով՝ որպես «ժառանգություն» անցնում հասարակական կյանք՝ այդպիսով պայմանավորելով մի շարք հանգամանքներ. ա) բանակի պակաս արդյունավետությունը՝ համեմատած այն իրավիճակի հետ, եթե բռնության այս տեսակները «մշակույթ» չհանդիսանային,

145. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

146. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

բ) հասարակական կյանքի հավելյալ հակվածությունը դեպի բռնության տարրեր պարունակող հարաբերություններ և այդպիսով՝ հասարակության լիարժեք և լիիրավ, ազատ ու չճնշված անդամների փոխհարաբերություններն ու երկրի զարգացման տեմպերի դանդաղումը:

Բռնության դրսևորումները զինվոր-զինվոր հարաբերություններում

Չինվոր-զինվոր հարաբերություններում հանդիպող բռնության հիմնական տեսակները նույնն են, ինչ զինվոր-սպա հարաբերություններում՝ վերբալ, ֆիզիկական բռնություն և հալածանք: Այս դեպքում, սակայն, տարբեր են դրդապատճառները:

Վերբալ և ֆիզիկական բռնություն

180

Բանակային կյանքի համակեցության ընթացքում վերբալ և ֆիզիկական բռնության հիմնական դրդապատճառը ինքնահաստատվելու ձգտումն է: Այս կերպ զինծառայողները փորձում են բանակային հարաբերությունների համակարգում զբաղեցնել առավել արտոնյալ կարգավիճակ: Արտոնյալ կարգավիճակում գտնվող զինծառայողներին անվանում են «յախշի», «լռվող», «ծիգ», «ռոտավիկ» և այլն: Ոչ նորմատիվ դերային համակարգն ավելի մանրամասն կներկայացվի ստորև:

Բռնության դրսևորումների մեկ այլ պատճառ է ինքնապաշտպանությունը: Երբ անձի իրավունքները պաշտպանող ֆորմալ ինստիտուտներն ու մեխանիզմները չեն աշխատում, սեփական միջոցներով պաշտպանությունն իրականացնելու անհրաժեշտություն է առաջանում:

«Եթե ինչ-որ մեկը ինքնասիրությանդ կպնում ա, պարզ ա՝ պետք ա ստանաս, եթե ներողություն չիսնդրի՝ պետք ա խփես»¹⁴⁷:

147. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

Ֆիզիկական բռնության դրդապատճառ կարող է դառնալ վերբալ բռնությունը: Օրինակ՝ ի պատասխան հայիոյանքի՝ գործածվում է ֆիզիկական բռնությունը: «Մենք մենք խոսում ենք, կամ ընդունված ա, որ բռնություն չի կարելի, բայց մի պահ պատկերացրու՝ քեզ քֆուր են տալիս: Ինձ թվում ա՝ բոլոր տղաներն էլ քֆուրի համար կդիմեն ծեծի մեթոդին»¹⁴⁸:

Հալածանքներ

Հալածանքները զինվոր-զինվոր հարաբերություններում դրսևորվում են տարբեր պատճառներով և պատմական խոր հիմքեր ունեն (առնվազն Ռուսական կայսրության, հետո՝ խորհրդային բանակի ժամանակներից, իսկ միջազգայնորեն հատուկ են եղել շատ ու շատ, եթե ոչ բոլոր մշակույթների):¹⁴⁹ Սույն խնդիրը ամբողջապես վերլուծելու համար անհրաժեշտ են բազմադիսցիպլինար հետազոտություններ: Ելնելով այս ուսումնասիրության արդյունքներից՝ ունենք հետևյալ պատկերը.

- Չինվոր-զինվոր հարաբերություններում հալածանքի են

148. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

149. Նման հարցերին են անդրադառնում, օրինակ, հետևյալ հետազոտությունները.

Wither, J. (2004). Battling Bullying in the British Army 1987 - 2004. The Journal of power institutions in post-soviet societies, (Issue 1). Available at: <https://journals.openedition.org/pipss/46> [Accessed 17.08.2020].

Braithwaite, R. (2010). Dedovshchina: Bullying In The Russian Army. [online] openDemocracy. Available at: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/dedovshchina-bullying-in-russian-army/> [Accessed 18 August 2020].

Obraztsov, Igor. (2006). The Reasons for Dedovshchina and Ways to Prevent it: A Retrospective Analysis. in Dauce, F., & Sieca-Kozłowski, E. (2006). Dedovshchina in the post-soviet military: hazing of Russian army conscripts in a comparative perspective. Stuttgart, Ibidem-Verlag, pp. 105-120. Available at: https://www.researchgate.net/publication/321289614_The_Reasons_for_Dedovshchina_and_Ways_to_Prevent_it_A_Retrospective_Analysis [Accessed 18 August 2020].

Kamarck, Kristy N. (2019). Hazing in the Armed Forces. CRS In Focus, IF10948. Library of Congress. Congressional Research Service. Available at: <https://fas.org/spp/crs/natsec/IF10948.pdf> [Accessed 18 August 2020].

ենթարկվում առավել թույլ (ֆիզիկապես կամ հոգեպես) զինվորները:

- Սույն հետազոտության հարցազրույցներին և քննարկումներին մասնակցած սպաների և նախկին զինծառայողների պնդմամբ՝ հալածանքների դեպքերը կնվազեն զինվոր-զինվոր հարաբերություններում, եթե զինվորները չունենան շատ պարապ ժամանակ:
- Հալածանքի թիրախ դարձած զինծառայողները սովորաբար մինչև ծառայության վերջ շարունակաբար ենթարկվում են հալածանքների:
- Չինծառայողները կարող են սկսել ենթարկվել շարունակական հալածանքների որևէ վարկաբեկող քայլ կատարելուց հետո:

«Մեր մոտ կային տենց երեխեք, որ սիմոն էին, ինչ ասում էիր, անում էին: Դրանց ես հետևում էի, որ շատ չնեղեին, թե չէ կարողա իրանց վնաս-մնաս տային, մնային վրեքս»¹⁵⁰:

«Ամեն զորամասում էլ նենց զինվոր կա, որ խեղճ ա, կամ ինչ-որ բազարներով խեղճացրել են: Իրանք մինչև ծառայության վերջ գլուխները կախ աշխատում են ապրեն, որ գնան հասնեն տուն: Սենց դեպքերում լավ ա, որ չաստում լավ տղայ ա լինում ու չի թողում, որ շատ հելնեն իրա մեջքին, թե չէ կարող ա վատ հետևանքներ ունենա»¹⁵¹:

Այսպիսով՝ զինվոր-զինվոր հարաբերություններում բռնությունը տարբեր դրդապատճառներ ունի: Չինծառայողն իր ծառայության ընթացքում կարող է կատարել այնպիսի արարք, որը ընդունելի չէ տվյալ միջավայրի կողմից, և այդ

150. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

151. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

արարքից հետո դառնալ հալածանքի թիրախ: Նման դեպքերից են գողությունը, թաքուն ուտելը, հիգիենայի կանոններին չհետևելը և այլն:

Շատ ազատ (պարապ) ժամանակը, սպաների և նախկին զինծառայողների կարծիքով, վտանգներ է պարունակում: Ըստ նրանց՝ շատ խախտումներ և պատահարներ հենց հանգստի ժամերին են տեղի ունենում: Այս համատեքստում տեղին է մեջբերել բանակային կյանքում հայտնի դարձած մի «թևավոր» խոսք. *«Պարապ զինվորը պոտենցիալ հանցագործ է, զինվորին չի կարելի պարապ թողնել»:*

ԲՈՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Բռնության դրսևորման հիմնական պատճառներից է կանոնադրային հարաբերությունների անբավարարությունը: Կանոնադրային հարաբերությունների պահպանումն է այն գործիքը, որը հնարավորություն կտա կանխելու բռնությունը և կարգուկանոն պահպանելու բանակային կյանքում: Կանոնադրային հարաբերությունների պահպանման համար պատասխանատու են բանակում ղեկավար պաշտոն ունեցող գրեթե բոլոր անձինք: Կանոնադրային հարաբերությունները սահմանում են և՛ զինվոր-զինվոր, և՛ սպա-զինվոր հարաբերությունները: Այս ինստիտուտի միջոցով պիտի կարգավորվի բանակում ներանձնային հարաբերությունների խոշոր մասը: Նրանով սահմանվում են յուրաքանչյուրի պարտականությունները, փոխհարաբերությունների ընդունելի, օրինակելի ձևերը և այլն: Այդ հարաբերությունների պահպանման գործառույթը մեծ մասամբ դրված է սպայակազմի ուսերին և վերահսկվում է վերջիններիս կողմից, իսկ վերը նշված օրինակները բացատրում են, թե ինչու շարքայինները հակված չեն հետևելու օրենքով սահմանված կանոնադրային փոխհարաբերություններին:

Միևնույն ժամանակ հասկանալի է, որ նույնիսկ ամենալավ կանոնադրային փոխհարաբերությունները՝ ո՛չ միայն ձևա-

կերպված, այլև պահպանվող, բավական չեն լինի, որ բանակում չառաջանան ոչ ֆորմալ իրադրություններ, որոնք կարող են կրել նաև բռնության ռիսկեր: Սրանից խուսափելու համար անհրաժեշտ են խոշորածավալ բարեփոխումներին ուղղված հետևյալ քայլերը.

ա) Հասարակության համակեցության մշակույթում և վարքագծում պետք է իրականացնել լուրջ փոփոխություններ. ընտանիքները, դպրոցները պիտի դաստիարակեն քաղաքացիներ՝ բռնությունից զերծ հոգեբանությամբ: Կարևոր են հարգանքի սերմանումը և բարձրացումը պետական ինստիտուտների և օրենքի նկատմամբ:

բ) Նորակոչիկները կարիք ունեն ստանալու նախնական պատրաստություն՝ կապված կանոնադրական և ոչ ֆորմալ հարաբերությունները ճիշտ գնահատելու և համատեղելու հետ:

184

գ) Սպաները պիտի սովորեն՝ ինչպես կարգավորել կանոնադրական փոխհարաբերությունների համատեղումը ոչ ֆորմալ հարաբերությունների հետ՝ առանց բռնության դիմելու:

Թվում է, թե սրանք բարդ խնդիրներ են, սակայն ոչ այնքան. արդեն տասնյակ տարիներ է, ինչ ուսուցիչների կողմից աշակերտների հանդեպ ֆիզիկական բռնությունը բացառիկ և անհանդուրժելի է համարվում (թեև երբեմն տեղի է ունենում): Նույն կերպ էլ բանակի բռնությունը պիտի հայտարարվի անհանդուրժելի ոչ միայն օրենքով (ինչը մասամբ կա), այլև հասարակության անդամների կողմից ներսեփականացված արժեքային համակարգով:

Բռնության առկայությունը պայմանավորված է նաև ցածր կրթական մակարդակով: ՀՀ-ում բանակ զորակոչվելու համար նախատեսված տարիքային շեմը 18-ն է¹⁵², հետևաբար,

152. «Չինվորական ծառայության և զինծառայողի կարգավիճակի մասին» ՀՀ օրենք (2017), հոդ. 19, մաս 2: Հասանելի է՝ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=117633> [դիտվել է 16.07.2020]:

զինծառայողների գերակշռող հատվածը չունի բարձրագույն կրթություն կամ ունի թերի բարձրագույն կրթություն: Իսկ կրթական առավել ցածր ցենզ ունեցողների շրջանում և՛ օրինախախտ վարքի դրսևորումը, և՛ ոչ ֆորմալ հարաբերությունները ոչ բռնի կերպով կարգավորելու հմտություններ չունենալն ավելի հավանական են, քան բարձրագույն կրթություն ստացածների շրջանում: Հետաքրքիր են «Իրավունքների պաշտպանություն առանց սահմանների»¹⁵³ հասարակական կազմակերպության` 2012 թ. հրապարակած զեկույցում տեղ գտած տվյալները: Չեկույցում մոնիթորինգի են ենթարկվել 2010 թ. ՀՀ դատարանների քննած` զինվորական ծառայության կարգի դեմ ուղղված հանցագործությունները: 2010 թ. զինվորական գործերով անցնող ամբաստանյալների միայն 19 տոկոսն ունի բարձրագույն, իսկ 4 տոկոսը` թերի բարձրագույն կրթություն¹⁵⁴: Հավելենք, որ այս խմբում ներառված են նաև սպաներ: Այնպիսի հոդվածով, ինչպիսին Է զորամասը կամ ծառայության վայրը ինքնակամ թողնելը (ՀՀ ՔՕ 361), 2010 թվականի ընթացքում ոչ մի բարձրագույն կամ թերի բարձրագույն կրթություն ստացած և ժամկետային զինծառայող չի պատժվել: Չեկույցում նշված է, որ բարձրագույն կրթություն ստացած անձինք ավելի բարձր պատասխանատվության զգացում և հնարավոր արարքի հետևանքների գիտակցում ունեն: Մինչդեռ բարձրագույն կրթություն ստացածներն առավել հաճախ պատժի են ենթարկվում ՀՀ ՔՕ 363-րդ հոդվածով (անդամախեղելու, հիվանդության սիմուլյացիայի կամ ապօրինի այլ եղանակով զինվորական ծառայության կատարումը դադարեցնելը): Այսպիսով` բարձր կրթական ցենզը, մի կողմից, դրական է անդրադառնում կանոնադրային փոխհարաբերությունների ընկալման որակի վրա, իսկ մյուս կողմից` հասկանալով,

153. Իրավունքների պաշտպանություն առանց սահմանների (2012), Չինվորական հանցագործությունների վերաբերյալ դատական գործերի դիտարկման արդյունքներ. զեկույց: Երևան:

154. Տե՛ս նշված զեկույցի էջ 19:

որ միայնակ չեն կարողանա դիմակայել բանակում տիրող բռնության մթնոլորտին, բարձր կրթական ցենզ ունեցող անձինք, հավանական է, դիմում են ապօրինի միջոցների՝ այդ ճակատագրից ազատվելու համար: Սա ցավալի դիտարկում է, քանի որ նշանակում է, որ բանակում ծառայող բարձր կրթական ցենզով որոշ անձինք ավելի բարձր պատասխանատվություն և հպարտություն չեն զգում, որ ծառայում են զինված ուժերում: Նրանք փորձում են «ապստամբել» իրենց ճակատագրի դեմ՝ դիմելով նաև անօրինական միջոցների: Կարելի է ենթադրել, որ ավելի պակաս կրթված որոշ անձինք նույնպես ծառայում են «ստիպված» և չեն արժևորում ծառայության պատիվը:

Սպաների կարծիքը բռնության դրսևորումների պատճառների մասին

186

Սույն ուսումնասիրության ընթացքում հարցազրույցներին և քննարկումներին մասնակցել են նաև ոչ վաղ անցյալում զորացրված՝ լեյտենանտի և ավագ լեյտենանտի կոչում ունեցող սպաներ: Պարտադիր զինվորական ծառայություն անցած շարքային և սերժանտի կոչումներ ունեցող զին-ծառայողների հետ հարցազրույցներից և քննարկումներից մենք պատկերացում կազմեցինք սպաների ծառայողական մեթոդների և նրանց լեզվամտածողության մասին: Դժվար է պատկերացնել, որ քրեական ենթամշակույթի մեջ ընկղմված և այդ լեզվամտածողությամբ առաջնորդվող սուբյեկտները կարողանան պայքարել քրեական բարքերի դեմ: Տեղին է հարցադրումը՝ արդյոք բանակային կյանքում իրականացվում են հատուկ միջոցառումներ քրեական բարքերի դեմ:

Լեյտենանտի և ավագ լեյտենանտի կոչում ունեցող սպաները ժամանակն ամենից շատ անցկացնում են պարտադիր զինվորական ծառայություն անցնող քաղաքացիների հետ, ուստի և ակնկալվում է, որ հենց այս սպայական խումբը պետք է լինի այդ պայքարի առաջնագծում:

Հարցազրույցներից պարզ դարձավ, որ սույն հետազոտության ռեսպոնդենտ սպաները ծառայության ընթացքում հատուկ ուշադրություն չեն դարձրել քրեական ենթամշակույթի դեմ պայքարին: Նրանց խոսքով՝ դա ընդհանուր առմամբ իրենց ստորաբաժանումների հիմնական խնդիրների մեջ չէր մտնում: Յուրաքանչյուր սպա ինքն էր որոշում սույն հարցի հետ կապված իր գործողությունները, այդ խնդրի վերաբերյալ չկար հատուկ օրակարգ: Սպաների ներկա վարքագծի և լեզվամտածողության վերաբերյալ հնչեցին հետևյալ կարծիքները (մեջբերվում են խմբագրված տեսքով).

- Չինծառայության անցնող սպաները չունեն բավարար կրթություն գրագետ կեցվածք և խոսք դրսևորելու համար:
- Նորակոչ սպաները կրկնօրինակում են ավելի փորձառուներին:
- Չորամասերում առանձին ուշադրություն չի դարձվում քրեական ենթամշակույթի դրսևորումների դեմ պայքարի անհրաժեշտությանը, չկան հատուկ հանձնարարականներ այս հարցին վերաբերող խնդիրների լուծման առնչությամբ:
- Սպաներն իրենց հիմնական խնդիրն են համարում կարգուկանոնի պահպանումը և առանձնապես ուշադրություն չեն դարձնում կարգուկանոնի պահպանման մեթոդների վրա:
- Սպաները նույն հասարակության անդամներն են և ունեն այն մտածելակերպը, ինչ շարքայիները. այս համատեքստում սպաները տարբերություններ չեն տեսնում:

Վազգեն Սարգսյանի անվան ռազմական համալսարանում ուսանելու տարիների մասին խոսելիս սպաները հաստատությունում տիրող մոտեցումներից ընդգծում էին առանձնակի խստությունը (դրական իմաստով), ուսուցման բովանդակային հարստությունը, բայց նաև այն, որ փոր-

ձաշրջանների ժամանակ խիստ հակադրություն է առաջացել «լսածի և տեսածի» միջև:

«Ստաժիրովկի ժամանակ գնում էինք մի հատ գուլնդ: Մի անգամ կամբատը ասեց՝ այ կ... ծայրեր, շարվեք, ժ... տամ ձեր վրա, քայլով մարշ: Հետո, որ հասանք պուշկեքի մոտ, ասեց՝ ամեն մեկդ գնացեք մի հատ պուշկի մոտ լռվեք ձեր համար: Հետո էլ ասեց՝ Պոդոսիկ, արի հլը տես՝ կարաս էս հեռախոսը ծախես: Հիմա ես էս սաղ տենամ, գնամ գորամաս ի՞նչ անեմ, պիտի նույն բանն էլ ես անեմ: Մարդիկ ստաժիրովկի են գնում, տենում են՝ ոնց ա աֆիցեռը զինվորների հետ բիզնես անում կամ պլան ծխում»¹⁵⁵:

188

Սպաների խոսքով՝ փորձաշրջանները բավականին ապամոտիվացնող ազդեցություն են թողել կանոնադրային փոխհարաբերությունների պահպանման համար: Կրկին հաստատվում է վերոնշյալ պնդումը, որ հայիոյանքով և սպանալիքներով գործողությունների դրդելը սովորույթ է, և որոշ սպաներ դա կարգուկանոնի հաստատման ավելի արագ ու արդյունավետ միջոց են համարում:

Սպաների պարտականությունների պատշաճ կատարման մեկ այլ խոչընդոտ է պատժի և խրախուսանքի առկա մեխանիզմը: Երբ սպան միջինից ցածր կարգի որևէ նորմ է խախտում, հասանելիք պատիժը ձևական բնույթ է կրում.

«Օրինակ, եթե ես խախտում եմ անում, ինձ ի՞նչ պետք ա անեն, մի հատ նկատողություն կտան, հետո խիստ նկատողություն, հետո ինչ-որ մի բան չատող արտոնությունից իբր կզրկեն, բայց հո գործից չե՞ն հանելու: Ասենք, հա, բարձր կոչում ունեցողին կարան ռազժալովատ անեն, բայց լեյտենանտին հո գործից չե՞ն հանելու: Հլը մի բան էլ լիքը աֆիցեռ սպասում ա իրա ժամկետը լրանա՝ գորացրվի գնա:

155. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, 25-30 տարեկան սպա:

*Օրինակ՝ ինչ պետք ա լինի, որ ես ահավոր զգաստա-
նամ, սաղ չոտկի անեմ. պարզ ա, պետք ա աշխա-
տավարձիցս պահեն, բայց տենց բան ես չեմ տեսե:
Հետո էլ սպայի համար հիմիկվա աշխատավարձը
շատ քիչ ա համեմատ էն աշխատանքին, որ ինքն
անում ա: Մարդը չի վախենում իրա գործը կորցնե-
լուց, էս ա հիմնական խնդիրը»¹⁵⁶:*

Այս կարծիքը վեր է հանում մի շարք խնդիրներ: Նախ՝ ոչ միայն շարքայիները, այլև սպաներն արժեքային մոտեցում չունեն ծառայության հանդեպ, մտածում են՝ մի կերպ անց-կացնել ծառայության տարիները՝ անբավարար վարձատր-վելով, և զորացրվել: Երկրորդ՝ կա սպաների պակաս, ինչն առնչվում է պաշտպանական խնդիրներին: Երրորդ՝ աշխա-տանքի որակին համապատասխան խրախուսանքների և պատիժների համակարգը լավ չի գործում:

Սպաների մոտեցումը բանակում ներանձնային հարաբե-րություններին առանձնապես չի տարբերվում շարքային կազմի մոտեցումներից. նրանց պնդմամբ՝ նույն մտածելա-կերպով են առաջնորդվում թե՛ սպաները, թե՛ շարքայիները.

*«Էսօր ի՞նչ տարբերությունն ձեր ասած զինվոր-զին-
վոր թե սպա-սպա հարաբերությունների մեջ: Կարող
ա՞ սպայի պատկերացմամբ բանակում բոզեր չկան:
Մի հատ լավ խոսք կա՝ բանակում սաղն էլ բոզ են»¹⁵⁷:*

Տեսնում ենք նաև բանակի հանդեպ անարգալից վերաբեր-մունքի խորքային և մասսայական դրսևորման արտահայ-տում:

Լուրջ հիմնախնդիր է աշխատավարձերի հարցը: Վարձա-վճարի համեմատ աշխատանքի ծանրաբեռնվածության գնահատումը պիտի իրականացվի մասնագիտական ու-

156. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, 25-30 տարեկան սպա:

157. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, 25-30 տարեկան սպա:

սումնասիրությունների միջոցով: 2018 թ. հեղափոխությունը լավ հիմքեր է ստեղծել դրա համար:

Սպաների խոսքով՝ սպայական կոչում ունեցող բազմաթիվ զինծառայողներ դիմում են բռնության՝ շարքայիների մասին մտածելով: Ըստ նրանց՝ շարքայիին ավելի «ձեռք է տալիս» ենթարկվել ֆիզիկական բռնության, քան դատապարտվել քրեական պատասխանատվության՝ ենթարկվելու նորմը խախտելու համար: Իսկ եթե սպան չգեկուցի, բայց նաև չպատժի, խախտումների քանակի անկանգ աճ կգրանցվի: Սպաների խոսքով՝ զինծառայողների մեծ մասը բռնությունը գերադասում է քրեական պատասխանատվության ենթարկվելուց նաև այն պատճառով, որ քրեական պատասխանատվություն կրելը ենթադրում է պատիժը կրել և հետո վերադառնալ ու ավարտել զինծառայության չավարտված մասը: Այս վերաբերմունքը, իհարկե, առաջադրում է նաև քրեական օրենսգրքի և անազատության մշակույթի փոփոխման կարիք, քանի որ սրանից բխում է, որ քրեական պատիժը շատ ավելի անհամաչափ է մի շարք զանցանքների համար պատժի այն չափի համեմատ, որը կհամարվեր համապատասխան: Դա գուցե պայմանավորված է ոչ թե կամ ոչ միայն օրենքի խստությամբ, այլև անազատության մեջ գտնվելիս քրեական մշակույթի բռնության մթնոլորտի մեջ ընկղմվելու տագնապով: Սա նաև, իհարկե, ցուցիչ է, որ պաշտոնապես պատժի կրումը չի ընկալվում որպես ուղղվելու միջոց, այլ զուտ որպես տուժելու սպառնալիք:

Ամփոփելով այս ենթաբաժինը՝ կարելի է պնդել, որ, ըստ ռեսպոնդենտների, սպաներն իրենց չեն համարում առկա բարքերից և կարծրատիպերից վեր կանգնած և այդ բարքերի դեմ պայքարող առաքելությամբ օժտված ծառայողներ: Այս հանգամանքը դժվարացնում է քրեական ենթամշակույթի դրսևորումների նվազեցումը: Միևնույն ժամանակ պատժի և խրախուսանքի մեխանիզմներն արդյունավետ չեն, և սպաներն առանձնապես անհանգստացած չեն տարատեսակ

տույժերից և նկատողություններից (խոսքը ցածր սպայական կոչում ունեցողների մասին է): Իսկ ռազմական համալսարանի և զինվորական ստորաբաժանումների առօրյաների բևեռացվածությունը հանգեցնում է հիասթափության, կասկածի տակ է դրվում ռազմական համալսարանում ներկայացված ծառայության մոդելը:

**ԿԱՆՈՆԱԴՐԱՅԻՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.
ԴԵ ՅՈՒՐԵ ԱՄՐԱԳՐՎԱԾ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԵՎ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽՀՅՈՒՄՎԱԾԸ ԲԱՆԱԿՈՒՄ**

ՀՀ զինված ուժերում կանոնադրային փոխհարաբերությունների խիստ պահպանումը, դրանց պատշաճորեն հետևելն այն հիմնական մեթոդն է, որ նախատեսված է արատավոր բարքերը՝ բռնություն, անհավասարություն և այլն, և դրանցից բխող պատահարները բացառելու նպատակով: Իրոք, եթե պահպանվեն կանոնադրային փոխհարաբերությունները, և լինեն հավելյալ անհրաժեշտ միջոցներ, որոնք թույլ կտան, որ չտոնահարվի զինծառայողների արժանապատվությունը, կստեղծվի արդարության և համերաշխության մթնոլորտ:

Ինչպես արդեն տեսանք, կանոնադրային փոխհարաբերությունների ոչ պատշաճ պահպանումը մեծ չափով պայմանավորված է ցածր աշխատավարձով, անձնակազմի կրթական ցածր ցենզով, հասարակության մի մասին հատուկ արատավոր բարքերով, գերիշխող կարծրատիպերով, որոնք սողոսկում են բանակ քաղաքացիական կյանքից:

Օրինակելի դեպք

Դիտարկենք, սակայն, հետազոտության ընթացքում բացահայտված մի օրինակելի դեպք. նույնիսկ ՀՀ-ում ներկայիս կրթական մակարդակի և ֆինանսական դժվարությունների պայմաններում հնարավոր է ունենալ կանոնադրային փոխհարաբերությունների պահպանման տեսանկյունից օրինա-

կելի զորամիավորում: Կան զորամասեր, որտեղ հայիոյանքը բացառված է¹⁵⁸: Հարցազրույցների և ֆոկլորախմբային քննարկումների մասնակիցներից ոմանք ծառայել են տվյալ զորամասում կամ առնչվել դրան:

«Անձամբ ես այդ զորամասում եմ ծառայել: Վեց ամիսների ընթացքում ես չեմ նկատել, որ զինվորին հայիոյեն, առավել ևս՝ ֆիզիկական ինչ-որ բան: Դրանք բացառված բաներ էին: Ես անգամ հիշում եմ, որ կային սպաներ, որոնք «դուք»-ով էին խոսում զինվորների հետ: Կխաբեմ ասելով, որ երբևէ ոչ մի բռնության տեսակ չի եղել, բայց դրանք հազվադեպ երևույթներ են»¹⁵⁹:

Մեկ այլ մասնակից նշեց. «Հիշում եմ մեզ հետ էր ծառայում բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկի որդին, և նա որևիցե արտոնություն չուներ: Դաժը հիշում եմ, որ ուվալնենուց գրկել էին իրան վատ պահելու համար»¹⁶⁰:

192

Մեկ այլ մասնակից հավելեց. «Ինձ շատ հարազատ մարդիկ ծառայել են X զորամասում: Սաղն էլ ասել են, որ ուստավ ա, ու բոլորս հավասար ենք: Երբևէ չեմ լսել, որ խնդիրներ ունենան որևէ սպայի կամ զինվորի հետ: Միակ բանը, որ բողոքել են, խստությունն ա»¹⁶¹:

Տվյալ զորամասն ունի խիստ զորամասի համբավ, և այնտեղ «դժվարություն» եզրույթը ասոցացվում է ծառայողական դժվարությունների հետ, մինչդեռ հարցման մասնակից նախազորակոչային տարիքի երիտասարդները բանակային դժվարություն ասելով նկատի են ունենում տեղական

158. Չորամասի անունը նպատակահարմար չի համարվել հրապարակել, քանի որ դա կարող է որոշակի ռիսկեր պարունակել:

159. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

160. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

161. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

բարքերին հարմարվելը: «Ես որ գնամ բանակ, հիմնական դժվարությունը, երևի, այնտեղ հարմարվելն աս, կյանքի ծնը հասկանալը: Ծառայողական դժվարությունների մասով՝ հա, առավոտ էդքան շուտ զարթնելը բարդ կլինի»¹⁶²:

X-ը ուսումնական զորամաս է, որտեղ վերապատրաստում են սերժանտական կազմին: Սա ենթադրում է, որ զորամասի զինվորական կազմը մեծ մասամբ թերի բարձրագույն կրթություն (բակալավրի աստիճան) ունեցող և ավելի բարձր տարիքային խմբի զինծառայողներ են: Ավելին հասկանալու համար անհրաժեշտ է հավելյալ համեմատական ուսումնասիրություն:

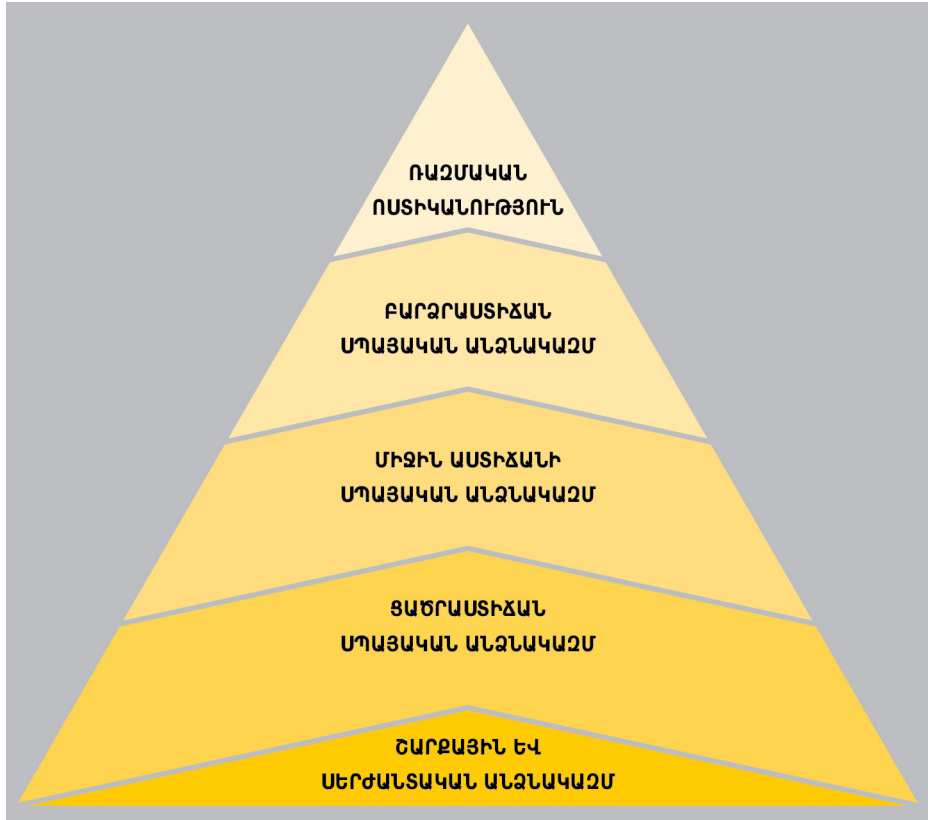
Անվստահության մթնոլորտ

Անվստահության հարաբերություններն անվանվում են «բանակային» մի շարք արտահայտություններով. փուռը տալ, դայադ անել, դեմ տալ, բոզնալ: Սույն արտահայտությունները, հասարակությունից տեղափոխվելով բանակ, որոշակի փոփոխություններ են կրել: Հասարակության ներսում նման արտահայտությունների հոմանիշ կարելի է համարել «գործ տալը»: «Փուռը տալու» գաղափարը բանակային կյանքում շրջանառվում է ոչ միայն շարքային զինծառայողների հարաբերություններում, այլև ուղեկցում է բոլոր զինվորականներին: Երբ շարքայինը զեկուցում է լեյտենանտին, նա «փուռն է տալիս» զինվորին, իսկ երբ լեյտենանտը զեկուցում է փոխզնդապետին, նա «փուռն է տալիս» կապիտանին: Այս անվստահության հաջորդականությունը հասնում է մինչև ռազմական ոստիկանություն և նախարարություն:

Ֆորմալ հիերարխիայով տեղեկություն հաղորդելը «փուռը տալ» է, քանի որ հակասում է ոչ ֆորմալ հիերարխիայով հաստատված կանոններին: Բանակային կյանքում առկա աստիճանակարգային հարաբերությունների անկատա-

162. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

րուլթյան համատեքստում դրանք վերափոխվում են անվստահության մթնոլորտի փուլերի: Երբ այս իրավիճակը վերածում ենք պատկերի՝ ներկայացնելով անվստահության հիերարխիան, այն ստանում է հետևյալ տեսքը.

Պատկեր 1

Բաժանումն իրականացված է զինվորական գնդի համամասնությամբ: Յուրաքանչյուր մակարդակի անձնակազմի հարաբերություններն առավել ամուր են, առկա է վստահության որոշակի մթնոլորտ: Անվստահության ռիսկերն ավելանում են միջմակարդակային հարաբերություններում: Այսինքն՝ զինվոր-զինվոր հարաբերություններում առկա է բարձր վստահության մակարդակ, իսկ զինվոր-սպա հարաբերություններում առկա է ցածր վստահության մակարդակ: Այս սկզբունքով անվստահությունը «ճառագում է» ներքևից

«վերև» (չնայած ռազմական ուստիկանության՝ ոչ ուղղակիորեն աստիճանակարգի մաս լինելուն՝ նրան «դարձնելով» ամենավերին օղակ ռիսկի տեսակետից):

Շարքային-սպա հարաբերությունների անվստահության մեխանիզմը նման է հասարակության մեջ արմատացած անվստահության մեխանիզմին քաղաքացի-պետություն հարաբերություններում: Շատերիս է ծանոթ անվստահությունը, անհաջողության սպասումը և՛ ուստիկանի հետ շփվելիս, և՛ պետական որևէ մարմնի հետ ինչ-որ գործընթացի մասնակից լինելիս: Այսպես, տարիներ առաջ փորձ արվեց բարեփոխելու անձնագրերի դուրսգրման համակարգը, ինչը վերացրեց կաշառքների մեծ մասը և ամրապնդեց վստահությունն այդ ծառայության նկատմամբ: Նույնպիսի վերափոխման փորձեր են արվել նոտարական համակարգում: Հայտնի է, որ երեխային ծնողների հետ օդային ճամփորդության հավաստագիր տալու համար նոտարներն անօրեն կերպով պահանջում էին տեսնել օդանավի տոմսը, ժամանման երկրի վիզան, նույնիսկ հյուրանոցի մուծման ապացույց և դրամական միջոցների ապահովությունը փաստող վկայություն: Բնական է, որ այդպիսի անօրեն մոտեցումը (շատ այլ օրինակներով էլ ամրապնդված) հատուկ անվստահություն էր սերմանում այդ ծառայության նկատմամբ: Նույն կերպ վերջերս, արդեն 2018 թ. հեղափոխությունից հետո, սկսեց բարեփոխման ենթարկվել կադաստրի ծառայությունը, և վստահությունը նրա նկատմամբ կտրուկ աճ արձանագրեց: Լավ գիտենք նաև բազում դեպքեր, երբ նույնիսկ ոճրագործությունը չեն հայտնում ուստիկանությանը, քանի որ չկա վստահություն, որ պարզապես հայտնելը խնդիրներ չի առաջացնի հենց հայտնողի համար:

Ճիշտ այնպես, ինչպես քաղաքացիական հարաբերություններում անվստահությունը դեպի պետական օրգանը ստեղծում է մոտիվացիա՝ դիմելու անձնական կապերին՝ հարցը լուծելու «ոչ ֆորմալ մեթոդներով», նույն կերպ էլ բանակում

ոչ ֆորմալ մեթոդները հաճախ գերադասելի են ֆորմալ մեթոդներից:

Ահա օրինակներ ռեսպոնդենտների կարծիքներից:

1. Չինձառայություն չանցած տղաներ.

«Ես որ տեսամ մեկին անընդհատ նեղում են, կաշխատեմ իմ հնարավորությունների չափով պաշտպանել, բայց հաստատ չեմ գեկուցի»¹⁶³:

«Մեր ազգում տենց բան չկա՝ գեկուցել: Ետի չի ընդունվում, ու ես էլ չեմ ընդունում: Եթե հրատապ դեպքեր լինեն, կփորձեմ ես էդ հարցը լուծեմ, կամ էն մարդուն ասեմ, ով կարա, բայց չեմ գեկուցի, ինչ վիճակ ուզում ա լինի»¹⁶⁴:

«Եթե մտածելակերպը մինչև իմ ծառայության գնալը փոխվի, տեսամ, որ սաղ գեկուցում են, ու դա նորմալ ա, ես էլ համապատասխան դեպքերում կդիմեմ վերևներին, բայց եթե էն ա, ինչ ես լսել եմ, չեմ անի: Դա ավելի շատ կբարդացնի իմ ծառայությունը»¹⁶⁵:

2. Չինձառայություն անցած տղաներ.

«Դե, գեկուցելու պահը դուք էլ եք ջոգում, դուք էլ եք ծառայել, կարող ա՞ գեկուցել եք: Ես կուզեի, որ ձեր պատկերացրած բանակը լիներ, բայց ոչ մեկ էլ ձեր ասած բարքերին դեմ չէր գնում, սաղս էլ էդ սիստեմի մաս ենք, հաստատ դուք էլ չեք գեկուցել ծառայելու ժամանակ»¹⁶⁶:

«Օրինակ՝ ես գեկուցեմ, մեկը գնա դատվի, դրանից

163. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինձառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

164. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինձառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

165. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինձառայություն չանցած 17-20 տարեկան երիտասարդ:

166. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինձառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

*հետո ինձ ո՞նց կվերաբերվեն: Պարզ ա՛ կասեն՝ բոզ
ա. տեսց չի՞, ախպեր»¹⁶⁷:*

*«Եթե էնքան կաս, որ հարցերը քեզնով լուծում ես, էլ
ինչի՞ պետք ա զեկուցես»¹⁶⁸:*

«Գործ տալ» արտահայտությունը վառ արտացոլումն է քրեական մշակույթի արժեքների առկայության. չէ՞ որ հենց Գուլագում էր, որ քրեականները հետևում էին նրան, որ «գործ տվողները» հստակորեն բաժանված լինեն «արժանապատիվ» զեկերից: Այդ մասին կան շատ ուսումնասիրություններ, նշվում է նաև սույն ժողովածուի վերջին՝ Գ. Տեր-Գաբրիելյանի հարցազրույցում: Իր «Արմենիա 3.0»¹⁶⁹ անգլալեզու գրքում Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանն ավելի խորն է հետազոտում այս երևույթը՝ ձևակերպելով հետևյալ պարադոքսը. մի կողմից, խորհրդային (բոլշևիկյան և հատկապես ստալինյան, բայց նաև հետո) ժամանակաշրջանում առանձնահատուկ ճնշում էր ստեղծվում՝ զեկուցել միմյանց վերաբերյալ, որի արդյունքում էլ մատնելը (ներառյալ նախ և առաջ սուտ մատնությունը) դարձավ պետության կողմից խրախուսվող արժեք, մյուս կողմից, դրան ի պատասխան, ստեղծվեց դիմադրությունը՝ ոչ մի ձևով չհամագործակցել պետության հետ. սկզբում Գուլագում, հետո այնտեղից նախկին զեկերի վերադարձին զուգահեռ և խորհրդային կարգերի ճգնաժամի խորացմանը զուգընթաց՝ խաղաղ կյանքում:

Իհարկե, այս երևույթը, ինչպես և բռնությունը հանդուրժելը և այն զեկուցելու «փոխարինիչ» դիտարկելը նշանակում են նաև բացարձակ անվստահությունն դեպի վերադասները և ընդհանրացնելով՝ դեպի պետությունը, ֆորմալ և պաշտոն-

167. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

168. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

169. Ter-Gabrielyan, G. (2020). Armenia 3.0. Understanding 20th Century Armenia. Yerevan: EPF. Available at: <https://epfarmenia.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia> [Accessed 18.07.2020].

Նական գործընթացները: Այսինքն՝ հետևությունն այն է, որ ինչ էլ լինի, ավելի լավ է «հեռու մնալ» ցանկացած համագործակցությունից «վերադասների» և «պետության» հետ, ենթարկվել միայն նվազագույն չափով, իսկ եթե պահանջեն, ավելի շատ ջանք թափել խուսափելու համար:

Սա նշանակում է, որ չկա վստահություն մի քանի մակարդակում: Նախ՝ որ պաշտոնական մարմինը, անձը համապատասխան կերպով կարծագանքի զեկույցին: Երկրորդ՝ որ նրա արձագանքը կլինի համաչափ («մարդը կգնա-կկորի...»): Սա էլ երկու իմաստով. կա՛մ որ օրենքը չափազանց խիստ է (անհամաչափ է), կա՛մ այն, որ համաչափությունը չի պահպանվի քննության և պատիժ նշանակելու ընթացքում: Երրորդ՝ որ հաշվի առնելով «գործ տվողների» հանդեպ շրջապատի վերաբերմունքը՝ «պաշտոնական համակարգը» կկարողանա պաշտպանել զեկուցողին այդ վերաբերմունքի առաջացրած բռնությունից՝ ֆիզիկական, վերաբերմունքային կամ տևական հալածանքից: Չորրորդ՝ որ զեկուցողը չի կարող վստահել ո՛չ սեփական ուժերին, ո՛չ էլ շրջապատում նրանց, ովքեր ճիշտ են հասկանում իր արարքը՝ հետևաբար նաև իրեն անպաշտպան չզգալով զեկուցելուց հետո: Այսինքն՝ շատ քիչ հավանական է, որ «համակիրներն» իրեն պաշտպան կանգնեն: Սա վստահության ընդհանրական արժեքի բազմակողմանի բացակայության երևույթի արտահայտում է:

198

ԽԱՆՏՈՒՄՆԵՐԸ ԿԱՆԽԵԼՈՒ ՄԵԽԱՆԻՉՄՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ (ԳԼԽԱՎՈ՞ՐԸ)

Ուսումնասիրության սույն հատվածում քննվում են բանակում առկա այն մեխանիզմները, որոնք ուղղված են քրեական բարքերը կանխելուն: Ուսումնասիրվել են պաշտոնյաների այն գործառույթները, որոնք ուղղված են նշված խնդիրները հասցեագրելուն:

ՀՀ ՉՈՒ ներքին ծառայության կանոնադրքում սահմանված

են բոլոր սպաների պարտականությունները: Ուսումնասիրելով դրանք՝ պարզ է դառնում, որ կարգուկանոնի պահպանման համար պատասխանատու են բոլոր սպաները՝ լեյտենանտից մինչև գնդապետ: Նշենք, որ այստեղ ուսումնասիրված են միայն զինվորական գնդերի սպաների պարտականությունները, հետևաբար վերլուծությունն իրականացված է՝ ելնելով գնդի հրամկազմից: Ներքին ծառայության կանոնագրքում առանձնացված է անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքների գծով տեղակալի պարտականությունները սահմանող հոդվածը¹⁷⁰ (ՀՀ ՉՈՒ ներքին ծառայության կանոնագրքի հոդված 98), որում նշված է.

«Անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքների գծով գնդի հրամանատարի տեղակալը պարտավոր է կոնկրետ միջոցառումներ անցկացնել զինվորական կարգապահության և իրավակարգի ամրապնդման, անձնակազմի շրջանում իրավախախտումների կանխարգելման, զինվորական կոլեկտիվների համախմբման, զինվորական ծառայության անվտանգության պայմանների ստեղծման ուղղությամբ»:

Անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքների գծով տեղակալներ ունեն նաև գումարտակների և դիվիզիաների հրամանատարները: Օրենքի մեջբերումից երևում է, որ իրավախախտումների կանխարգելման գործառույթն իրականացնում է ԱՀՏԱԳՏ-ն¹⁷¹:

Պետք է նշել, որ սպայական կազմի համար նախատեսված գործառույթները և պարտականությունները խորհրդային ժառանգություն են, այսինքն՝ ձևավորվել են սկզբունքորեն այլ միջավայրում: Նրանց հիմնական պաշտոնական գործառույթն էր ապահովել խորհրդային գաղափարախոսության

170. Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի ներքին ծառայության կանոնագիրք: Հասանելի է՝ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=364> [դիտվել է 16.07.2020]:

171. Անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքների գծով տեղակալ:

պահպանումն ու ամրապնդումը բանակում: Նրանք ունեին նաև մի շարք երկրորդական գործառույթներ, որոնք առնչվում էին զինվորների բարոյական նկարագրին հետևելուն, դրա դաստիարակմանը, նրանցից տեղեկություններ ստանալուն, վերջապես, անվտանգության օրգաններին տեղեկություններ հայտնելուն և այլն: Ենթադրելի է այդ պաշտոնի՝ անկախ Հայաստանի ժամանակակից պահանջներին անհամապատասխանությունը:

Նշենք նաև այդ հապավման հայերեն անբարեհունչությունը, ինչին ստորև կրկին կանդրադառնանք:

Այնուամենայնիվ, պետք է հասկանալ սահմանվածի և իրականության միջև առկա տարբերությունը: Ահա զինծառայություն անցած մեր ռեսպոնդենտների որոշ կարծիքներ ԱՀՏԱԳՏ-ի գործունեության վերաբերյալ.

«Չամպալիտը ամեն կիրակի գալիս էր, գործին շարում, ելույթներ էր ունենում: Հիմնական միտքն էն էր, որ կռիվ անել չի կարելի»¹⁷²:

«Հա, մեզ էլ էին շարած դասախոսություններ անում, ես լսում էի, բայց շարված լսելը մի քիչ անհարմար էր, չնայած չաստի ակումբում էլ էին հավաքում ու էլի խոսում»¹⁷³:

«Որ ինչ-որ մեկը կռիվ էր անում, միանգամից ուղարկում էին զամպալիտի մոտ, մի օր էլ ընկերոջս տարան: Երբ հետ եկավ, պատմում էր, որ, եթե էլի տենց բան անի, կեթա կկորի»¹⁷⁴:

Այսպիսով՝ մեր հետազոտությունը նույնականացրեց ԱՀՏԱԳՏ-ի գործունեության երեք տեսակ.

172. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

173. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

174. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

- Առանձնագրույցներ իրավախախտ վարք դրսևորող զին-
ծառայողների հետ:
- Կիրակի օրերին բարոյախրատական ելույթներ:
- Արձագանք որևէ պատահարի (կռիվ, դժբախտ պատա-
հար և այլն) բարոյախրատական ելույթների տեսքով:

Նույնիսկ եթե ԱՀՏԱԳՏ-ի գործունեությունն ընդգրկում է մի
շարք այլ աշխատանքներ, մեր ռեսպոնդենտ նախկին զին-
ծառայողները չկարողացան որևէ այդպիսի դեպք մտաբե-
րել: Սա ինքնին մտահոգիչ է:

ԿԱՆՈՆԱԴՐԱՅԻՆ ՓՈՆԶԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ԴՈՒՐՍ ԳՈՐԾՈՂ ԵՎ ԴՐԱՆՔ ԼՐԱՑՆՈՂ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բանակային կյանքում փոխհարաբերությունները սահման-
վում են ՀՀ ՉՈՒ ներքին ծառայության կանոնագրով: Սույն
կանոնագրից բխում են նաև այլ կարգավորումներ և են-
թաօրենսդրական ակտեր: Բանակում որոշումների կայաց-
ման համակարգը սահմանում է սույն օրենքը, բայց առկա
հարաբերությունների համակարգը չի բխում միայն օրեն-
քի թելադրանքից: Չինվոր-զինվոր, սպա-զինվոր հարաբե-
րությունները, տարբեր գործոններից ելնելով, այլ կերպ են
դրսևորվում:

Բանակային կյանքում պարտադիր ժամկետային զինծա-
ռայողների շրջանում առկա են ոչ ֆորմալ «հաստիքներ»,
որոնք զբաղեցնող անձինք՝ ա) ունեն արտոնյալ կարգավի-
ճակ, բ) իրականացնում են օրենքներով իրենց չվերապահ-
ված գործառույթներ:

Սույն անձինք բանակային կյանքում ճանաչվում են որպես
«յախշի», «լուված», «չանող», «դաված» անվանումները կրող
կարգավիճակ ունեցող: Հասկանալու համար վերը նշված
կարգավիճակի էությունը՝ պետք է պատասխանել հետևյալ
հարցերին. ի՞նչ եղանակով են զինծառայողները ստանում

այդ կարգավիճակը, և ո՞վ է նրանց տալիս այդ կարգավիճակը:

Ըստ ռեսպոնդենտների՝ այդ կարգավիճակին զինծառայողները հասնում են երկու հիմնական մեխանիզմների միջոցով՝ 1) համաձայնության գալով անմիջական հրամանատարների հետ, 2) վերջիններիս թողտվությամբ՝ դրսևորելով առաջնորդին (լիդերին) հատուկ հատկանիշներ: Անմիջական հրամանատարներին (վաշտի, դասակի հրամանատարներ) հաճախ ձեռնտու է արտոնյալ կարգավիճակով զինծառայողի առկայությունը, քանի որ վերջինս, ստանձնելով այդ կարգավիճակը, իրականացնում է հետևյալ գործառույթները.

- Հետևում է ստորաբաժանման ծառայությանը:
- Սեփական մեթոդներով կանխարգելում և/կամ հարթում է կոնֆլիկտները:
- Տեղյակ է լինում ստորաբաժանման ներքին անցուղարձից:
- Կազմակերպում է ծառայողական գործընթացները:

Իրականացնելով այս գործառույթները՝ արտոնյալ կարգավիճակով շարքային զինծառայողները թեթևացնում են սպաների աշխատանքը: Սպաները հնարավորություն են ունենում անցկացնելու առավել հանգիստ և ազատ ժամանակով հագեցած ծառայություն, իսկ այս ամենի դիմաց տվյալ զինծառայողին շնորհում են հավելյալ լիազորություններ: Այս գործընթացն իրականացվում է երկու կողմի փոխադարձ համաձայնությամբ:

Արտոնյալ կարգավիճակի հասնելու երկրորդ մեխանիզմը տարածված է եղել ավելի վաղ ժամանակներում: Մասնակիցների խոսքերով՝ մինչ 2010-ականները բանակային կյանքում քրեական բարքերն ավելի արմատացած են եղել: Առաջին մեխանիզմով կարգավիճակ ստանալու մեթոդները շարքային զինծառայողների կողմից կտրուկ քննադատվել են և քննադատվում են:

Երկրորդ մեխանիզմը նույնպես դրսևորվում է նաև այժմ, թեև ավելի քիչ: Երկրորդ մեխանիզմով արտոնյալ կարգավիճակ են ձեռք բերում ամուր բնավորությամբ և լիդերի հատկանիշներով օժտված զինծառայողները: Իրենց կարգավիճակին հասնելու ճանապարհին նրանք բազմաթիվ խնդիրներ են ունենում, հիմնականում սպայակազմի հետ, իսկ շարքայիների շրջանում հարգանք են վայելում: Ծառայության նման մեթոդն ընտրածների անվանում են «չոր» կամ «չորով ծառայողներ», այսինքն՝ «հաջողության» հասնելու և «լավ ծառայելու» համար նրանք հրաժարվում են սպաների հետ համագործակցելուց կամ ընկերական հարաբերություններ ունենալուց:

«Չոր ծառայող տենց համարյա չկա, սաղն էլ աֆիցեռների հետ ընկերություն են անում ու լավ հարաբերությունների մեջ են»¹⁷⁵:

«Էտ վախտին էր թեմա, որ աֆիցեռի ասածով անես կամ աֆիցեռի համար վիզ դնես, հիմա տենց մոմենտ չկա: Իմ պահով կարամ ասեմ, որ ես վաշտում թամամցնում¹⁷⁶ էի, էտ սաղիս էր ձեռ տալիս, համ սաղ նորմալ էր ըլնում, խոսակցություն չկար, համ էլ մենք էինք մեզ լավ զգում»¹⁷⁷:

«Ախպեր, մեր զորամասում տենց բան չկար: Ես չգիտեմ դրան «չոր» են ասում, ինչ են ասում, բայց աֆիցեռի համար վիզ դնելը թեմա էր, ես կյանքում ծառայողական հարցով ոչ մեկին բան ասած չկամ,

175. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

176. Հարցեր լուծել, «քյաստըմ» տալ՝ ի բավարարում բոլոր կարևոր գործող անձանց, թուրքերեն «թամամ»՝ «ամբողջ», «վերջ» բառից:

177. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

դաժը Էն ամենաչմոյին^{178, 179}»:

Հարկ է անդրադառնալ նաև «պիտռ» հասկացությանը: Սա նույնպես ռուսերեն բառ է (пирогъ). ուշադրություն դարձնենք նրա նմանությանը (հատկապես հայերեն արտասանության ժամանակ) մեկ այլ՝ շատ ավելի կոպիտ, հայիոյական նշանակություն ունեցող ժարգոնային բառի, ինչը, սակայն, չի խանգարում «պիտռ» բառի լայն տարածմանն ու օգտագործմանը, թեև անհնարին է կարծել, թե նրա ասոցացումը հայիոյական բառի հետ չի զգացվում օգտագործողների կողմից:

Այսպես անվանում են սպաների փոխարեն գրագրություն իրականացնողներին: Սպաները ամեն շաբաթ պետք է կազմեն պլան-կոնսպեկտներ (ուսումնական պլանի համառոտագիր), որոնք մինչև այժմ գրվում են ձեռքով: Այս աշխատանքը հաճախ տրվում է շարքայիններին, և վերջիններս այն կատարելու դիմաց ստանում են որոշակի արտոնություններ (շարքից բացակայելու հնարավորություն, վերակարգում չներառվելու հնարավորություն և այլն): Սակայն այս արտոնությունները վայելող զինծառայողները զինվորների կողմից հարգանքի չեն արժանանում, և սույն մեթոդով արտոնություններ ստանալը հարգանք չի վայելում:

204

*«Պիտռ սաղ տեղերն Էլ կա, բայց դե դրանք կաբինետներից աշխատում Էին չհելներին»*¹⁸⁰:

Կանոնադրային հարաբերությունները տուժում են նաև պատժի և խրախուսանքների կիրարկման ժամանակ: Սույն հետազոտության՝ բռնության դրսևորումներին նվիրված հատվածում նկարագրված են պատժի այն մեխանիզմները, որոնք կրում են բռնության տարրեր, հետևաբար նաև

178. Shwad, «ոչ պիտանի», սակայն ոչ հալածվող անձ: Բառը վերցված է ռուսերենից: Տե՛ս մեկնաբանված այստեղ. <https://russian7.ru/post/chmo-cto-oznachaet-yeto-slovo-na-samom-d/> [դիտվել է 16.07.2020]:

179. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

180. Դավիթ Պետրոսյան և Յուրի Ավագյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, անանուն, զինծառայություն անցած 20-25 տարեկան երիտասարդ:

խախտվում են կանոնադրային փոխհարաբերությունները: Իսկ կանոնադրային փոխհարաբերություններից դուրս խրախուսանքները դրսևորվում են տարբեր կերպ, օրինակ՝ թույլատրել գինձառայողներին բջջային հեռախոս օգտագործել և այլն:

«Պալկավիկ»

Հարցազրույցների և քննարկման մասնակիցների պնդմամբ՝ «պալկավիկ»¹⁸¹ հասկացությունը գրեթե վերացել է, և ներկայիս բանակային կյանքում «պալկավիկներ» չկան: «Պալկավիկ» ասելով՝ նկատի էին ունենում այն գինձառայողներին, որոնց հեղինակությունը տարածվում է ողջ գինվորական գնդի տարածքում, և նրանց խոսքը տարածվում է գնդի բոլոր գինձառայողների վրա: Բոլորը ճանաչում և ընդունում են նրանց հեղինակությունն ու խոսքը: «Վաշտավիկ» ասելով նկատի ունեն նույն երևույթը վաշտի մակարդակում և տարածքում, «բատալիոնչիկ»՝ գումարտակի տարածքում: Պարզ է, որ այս արտահայտությունները խորհրդային ժառանգություն են՝ հաշվի առնելով բառարմատները. պալկավիկ-полк, «ռոտավիկ»-рота և այլն: Սակայն այս և նման դերերը կամաց-կամաց դուրս են մղվում բանակային կյանքի առօրյայից, հասկացություններն էլ՝ խոսակցական բառապաշարից: Վերջիններիս փոխարինելու են գալիս «լուվող», «դզված», «յախշի»¹⁸² և նման այլ հասկացությունները: «Պալկավիկ» եզրույթի գործածման դուրսմղումը վկայում է այն մասին, որ զորամասերում վերացել են խիստ բարձր հեղինակություն ունեցող, սովորաբար քրեական վարք դրսևորող անհատները, և ներկայիս զորամասերում արտոնյալ կարգավիճակով

181. Առաջացել է ռուսերեն «полк» բառից, հայերեն համարժեքը՝ «զորամաս»:
182. Տե՛ս այդ կատեգորիայի գինձառայողի մասին Կարեն Անտաշյանի «Փիղը» պատմվածքը (Հասանելի է՝ <https://granish.org/elephant/> [դիտվել է 16.07.2020]) և նրա վերլուծությունն այստեղ՝ Անտաշյան, Կ. (2011), Բանակային թեման իբրև խոսքի ազատության ակտ հայ նորագույն շրջանի արձակում: Երևան, ԵՀՀ: Հասանելի է՝ <https://epfarmenia.am/hy/document/Antashyan-Army-Theme-Act-Freedom-of-Expression> [դիտվել է 10.08.2020]:

զինծառայողների հեղինակությունը դուրս չի գալիս սեփական ստորաբաժանման սահմաններից: Հարաբերությունների նման փոփոխությունը ցույց է տալիս արտոնյալ կարգավիճակում գտնվողների դերի նվազման փաստը բանակային համակեցության կազմակերպման մեջ, ինչը, անկասկած, դրական երևույթ է: Մյուս կողմից, հասկացության իմաստի առումով «պալկավիկը» հավաքական իմաստի կրող է՝ կոլեկտիվի մասշտաբով իր դերն ընդգծող, իսկ «լուվողը» կամ «դզվածը»՝ «եսասիրական»:

Շարունակելով լեզվական դիտարկումները՝ նշենք նաև, որ խորհրդային-ռուսական բանակային հասկացությունները (որոնք նաև պահպանվում են պաշտոնական բանակային հարաբերություններում այս կամ այն չափով) միախառնվում են ժարգոնային այլ բառերի, որոնք հաճախ նույնպես ունեն օտար ծագում, ավելին՝ արևելյան ծագում հաճախ գալիս են թուրքերենից կամ թուրքերեն բարբառներից, նույնիսկ եթե հիմքում արաբական կամ պարսկական ծագում ունեն: Սա հատուկ է նաև «քաղաքացիական գողական ժարգոնին»: Սակայն կարևոր է նշել, որ բռնությունը և քրեական ենթամշակույթը բանակում և հասարակության մեջ արտահայտվում են օտարածին և մեր մշակույթին խորթ հասկացություններով, որոնք, սակայն, խոր են մտած հասարակության լեզվամտածողության և հոգեբանության մեջ: Պետք է հասկանալ, որ սա նույնպես արտահայտում է բռնության մշակույթի՝ «հակամշակույթ» լինելու փաստը, այսինքն՝ պաշտոնական և հրապարակային մշակույթին հակադիր լինելը, կոպիտ ասած՝ այդ մշակույթի հակապետական էությունը: Սա ցույց է տալիս, որ ցանկացած ռեֆորմ ուղղված բռնության մշակույթի վերացմանը, պիտի ունենա նաև լեզվի և հաղորդակցության բարեփոխման մաս: Հայտնի երևույթ է, երբ լեզվի «ռեգիստրը» փոխելիս փոխվում է նաև հարաբերությունների գոեհկության աստիճանը: Եթե հասարակության անդամները՝ երիտասարդ և հասուն, զինվորները, սպաները բանակում խոսեն գրական լեզվով և բոլոր հասկացություն-

Ների համար ունենան բարեհունչ և արտահայտիչ հայալեզու արտահայտչամիջոցներ, նրանց հարաբերությունների որակը նույնպես որոշակիորեն կփոխվի:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով՝ բանակային կյանքում առկա բռնության և քրեական ենթամշակույթից բխող դրսևորումները որոշ մասով հասարակությունից են տեղափոխվում բանակ՝ ստանալով տեղական միջավայրին հատուկ ձև: Հասկանալի է, որ բանակային կյանք քրեական մշակույթը ներթափանցում է ոչ թե բանտից, այլ հասարակությունից, որտեղ քրեականը ռոմանտիզացված է, բայց պարզ է նաև, որ մի շարք պատճառներով բանակում այդ մշակույթն արմատավորվելու հարմար նախադրյալներ է ունեցել և շարունակում է ունենալ ֆորմալ և ոչ ֆորմալ հիերարխիաները, փակ համակարգը և այլն: Որոշ դեպքերում զուգահեռներ կարող են տարվել սպա-զինվոր և բանտարկյալ-բանտապան, ծառայության ժամկետ-«սռոկ» հասկացությունների միջև: Այս ամենին պետք է հավելել մինչ բանակ զորակոչվելը պատանիների և նախազորակոչային տարիքի քաղաքացիների շրջանում նախապես ձևավորված և մինչ բանակ գնալն արդեն առկա որոշակի կարծրատիպեր, տաբուներ, թյուրըմբռումներ և բացասական արժեքներ:

Սպաները, իրենց հերթին, որոշ դեպքերում նույնպես այդ մշակույթի կրողներն են, հետևաբար նման բարքերի և կարծրատիպերի առկայությունը համարում են սովորական երևույթ, չեն նկատում և/կամ չեն պայքարում դրանց դեմ, երբեմն էլ քաջալերում են և դառնում այդ դրսևորումների մշակույթն ամրապնդող հերթական օղակ:

Միևնույն ժամանակ ՊՆ կողմից իրականացվող քաղաքականությունների պաշտոնական և հրապարակայնորեն հայտնի մասերում առաջնային տեղ չեն գրավում սույն հետազոտության մեջ քննարկվող արատավոր բարքերի դեմ

պայքարի որոշակի մեխանիզմները, թեև կառավարության ղեկավարության մակարդակով հայտարարվել է պայքար դրանց դեմ:

Հնարավոր է, որ նման ռազմավարություններ առկա են փակ փաստաթղթային ձևով, բայց փաստացի իրավիճակի երևացող մասից կարելի է եզրակացնել, որ խնդիրներն առայժմ մնում են չհասցեագրված: Այս առումով անհապաղ անհրաժեշտ են համալիր միջոցառումներ թե՛ սպայական կազմի, թե՛ ժամկետային զինծառայողների, թե՛ նախագորակոչային տարիքային խմբի համար:

Հանրակրթության ոլորտում նույնպես բավարար չափով պայքար չի իրականացվում քրեական ենթամշակույթից բխող և բռնության մշակույթ սերմանող դրսևորումների դեմ: Այստեղ առաջնային պլանում են կիրառական հմտությունների տրամադրումը և օրենսդրական ակտերին աշակերտների ծանոթացումը:

208

Բանակային կյանքում բռնության հիմնական դրսևորումներն են վերբալ բռնությունը, ֆիզիկական բռնությունը և հալածանքը: Սպաների կողմից իրականացվող բռնությունները թե՛ շարքայինների և թե՛ հենց սպաների կողմից երբեմն ընկալվում են որպես լեգիտիմ՝ ի հակադրություն նորմատիվ պատժամիջոցների: Սպաները որոշ դեպքերում բռնությունը մեկնաբանում են որպես տարատեսակ հարցեր կարգավորելու արագ և արդյունավետ եղանակ:

Զինվորական գնդերում իրավախախտ վարքի դեմ պայքարի հիմնական դերակատարների աշխատանքի մեթոդաբանական հիմքերը բավականին աղքատ են: Զինծառայողների հետ խորքային աշխատանքներ չեն իրականացվում արատավոր բարքերի չեզոքացման համար:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ բանակային կյանքում առկա հարաբերությունների առողջացման, կանոնադրային փոխհարաբերությունների ամրապնդման և արատավոր բար-

քերի չեզոքացման համար անհրաժեշտ են համալիր միջոցառումներ: Սույն խնդիրներին վերաբերող հետազոտական աշխատանքների խթանման համար անհրաժեշտ է պետական մակարդակով աջակցություն: Պաշտպանության քաղաքականությունն իրականացնողներն ու մշակողները օրակարգային խնդիր պիտի հռչակեն բանակային կյանքին վերաբերող այն խնդիրները, որոնք շոշափված են սույն աշխատությունում: Այստեղ շոշափված խնդիրներին առնչվում են գրեթե բոլոր զինծառայողները: Ոչ հրադադարի խախտման դեպքերով գրանցված մահացության և այլ պատահարների վիճակագրությունը փաստում է, որ կանոնադրային փոխհարաբերություններին, բանակային կյանքում առկա բարքերին վերաբերող խնդիրները հրատապ լուծման կարիք ունեն:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Անտաշյան, Կ. (2011), Բանակային թեման իբրև խոսքի ազատության ակտ հայ նորագույն շրջանի արձակում, Երևան, ԵՀՀ: Հասանելի է՝ <https://epfarmeria.am/hy/document/Antashyan-Army-Theme-Act-Freedom-of-Expression> [նիտվել է 10.08.2020]:
2. Անտաշյան, Կ. (2010), Փիղը: Երևան, Գրանիշ: Հասանելի է՝ <https://granish.org/elephant/> [նիտվել է 10.08.2020]:
3. ԵԱՀԿ (1994), Անվտանգության և ռազմաքաղաքական ասպեկտների վերաբերյալ վարքագծի կանոններ, Մաս 30: Հասանելի է՝ <https://www.osce.org/files/f/documents/1/6/74974.pdf> [նիտվել է 16.07.2020]:
4. «Չինվորական ծառայության և զինվորի կարգավիճակի մասին» ՀՀ օրենք (2017): Հասանելի է՝ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=117633> [նիտվել է 16.07.2020]:
5. Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի ներքին ծառայության կանոնագիրք (1996): Հասանելի է՝ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=364> [նիտվել է 16.07.2020]:
6. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշում N532 Հայաստանի Հանրապետության հանրակրթական դպրոցներում և միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում նախազորակոչային պատրաստության կարգը հաստատելու մասին (1999): Հասանելի է՝ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=7486> [նիտվել է 16.07.2020]:
7. «ՀՀ զինված ուժերում խաղաղ պայմաններում մահվան ելքով միջադեպերի վիճակագրություն»: Հասանելի է՝ <https://safesoldiers.am/> [նիտվել է 16.07.2020]:

8. ՀՀ քրեական օրենսգիրք (2003), բաժին 12: Հասանելի է՝ http://www.mil.am/files/LIBRARY/Orenqner_karavartyan_vorosum_1554/qr_or_zin_hancagorc.pdf [նիտվել է 17.08.2020]:
9. Իրավունքների պաշտպանություն առանց սահմանների (2012), Չինվորական հանցագործությունների վերաբերյալ դատական գործերի դիտարկման արդյունքներ. զեկույց: Երևան:
10. Լին, Յ., Բորն, Հ., Լազարիևի, Ս. և Զլեմենթսի, Յ. (2008), Ձեռնարկ զինված ուժերի անձնակազմի մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների մասին, ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ: Երևան, Աստղիկ: Հասանելի է՝ <https://www.osce.org/files/f/documents/6/7/88572.pdf> [նիտվել է 16.07.2020]:
11. Միքայելյան, Ս. (2016), Բռնության և զոհի հոգեբանություն: Երևան, Ճարտարագետ:
12. Պետրոսյան, Դ. (2017), Պոպուլիզմը և պրոպագանդան ՀՀԿ 2017 թ. խորհրդարանական և Երևանի ավագանու ընտրությունների նախընտրական քարոզարշավներում: Երևան (չիրատարակված):
13. Օհանյան, Վ., Մարգարյան, Ս., Առաքելյան, Վ. և ուրիշներ (2014), Նախնական զինվորական պատրաստություն, հանրակրթական դպրոցի 8-րդ դասարանի դասագիրք: (մաս 1) Երևան, Աստղիկ գրատուն: Հասանելի է՝ <https://fliphtml5.com/fumf/zdprv/basic> [նիտվել է 16.07.2020]:
14. Օհանյան, Վ., Մարգարյան, Ս., Առաքելյան, Վ. և ուրիշներ (2019), Նախնական զինվորական պատրաստություն, հանրակրթական դպրոցի 8-րդ դասարանի դասագիրք (մաս 2): Երևան, Աստղիկ գրատուն: Հասանելի է՝ <https://fliphtml5.com/fumf/tpsg> [նիտվել է 16.07.2020]:
15. Օհանյան, Վ., Մարգարյան, Ս., Առաքելյան, Վ. և ուրիշներ (2015), Նախնական զինվորական պատրաստություն,

հանրակրթական դպրոցի 9-րդ դասարանի դասագիրք: Երևան, Աստղիկ գրատուն: Հասանելի է՝ <https://fliphtml5.com/fumf/khfv/basic> [դիտվել է 16.07.2020]:

16. Օհանյան, Վ., Մարգարյան, Ս., Ղազարյան, Լ. և ուրիշներ (2010), Նախնական զինվորական պատրաստություն, հանրակրթական դպրոցի 10-րդ դասարանի դասագիրք: Երևան, Աստղիկ գրատուն: Հասանելի է՝ <http://online.fliphtml5.com/fumf/zqgc/#p=1> [դիտվել է 16.07.2020]:

17. Օհանյան, Վ., Մարգարյան, Ս., Ղազարյան, Լ. և ուրիշներ (2010), Նախնական զինվորական պատրաստություն, հանրակրթական դպրոցի 11-րդ դասարանի դասագիրք: Երևան, Աստղիկ գրատուն: Հասանելի է՝ <http://online.fliphtml5.com/fumf/ghjo/#p=1> [դիտվել է 16.07.2020]:

18. Braithwaite, R. (2010). Dedovshchina: Bullying In The Russian Army. [online] openDemocracy. Available at: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/dedovshchina-bullying-in-russian-army/> [Accessed 18 August 2020].

19. Kamarck, Kristy N. (2019). Hazing in the Armed Forces. CRS In Focus, IF10948. Library of Congress. Congressional Research Service. Available at: <https://fas.org/sgp/crs/natsec/IF10948.pdf> [Accessed 18 August 2020].

20. Obratsov, Igor. (2006). The Reasons for Dedovshchina and Ways to Prevent it: A Retrospective Analysis in Dauce, F., & Sieca-Kozlowski, E. (2006). Dedovshchina in the post-soviet military: hazing of Russian army conscripts in a comparative perspective. Stuttgart, Ibidem-Verlag, pp. 105-120. Available at: https://www.researchgate.net/publication/321289614_The_Reasons_for_Dedovshchina_and_Ways_to_Prevent_it_A_Retrospective_Analysis [Accessed 18 August 2020].

21. Ter-Gabrielyan, G. (2020). Armenia 3.0. Understanding 20th Century Armenia, Yerevan, EPF. Available at: <https://>

epfarmeria.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia [Accessed 18.07.2020].

22. Wither, J. (2004). Battling Bullying in the British Army 1987 – 2004. The Journal of power institutions in post-soviet societies, (Issue 1). Available at: <https://journals.openedition.org/pipss/46> [Accessed 17.08.2020].
23. Белановский, С. (2019), Исследования Армии. Москва. URL: <https://bit.ly/3bOHnYG> [последний просмотр: 16.07.2020].
24. Кобрин, В. Б. (1992), Кому ты опасен, историк? URL: http://vivovoco.astronet.ru/VV/BOOKS/DANGER/PART_3.HTM [последний просмотр: 16.07.2020].
25. Сыромятников, Н. (2017), “Чмо”: что означает это слово на самом деле. URL: <https://russian7.ru/post/chmo-chto-oznachaet-yeto-slovo-na-samom-d/> [последний просмотр: 16.07.2020].